

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA
AZ
UNITÁRIUS EGYHÁZ

110. ÉVFOLYAM

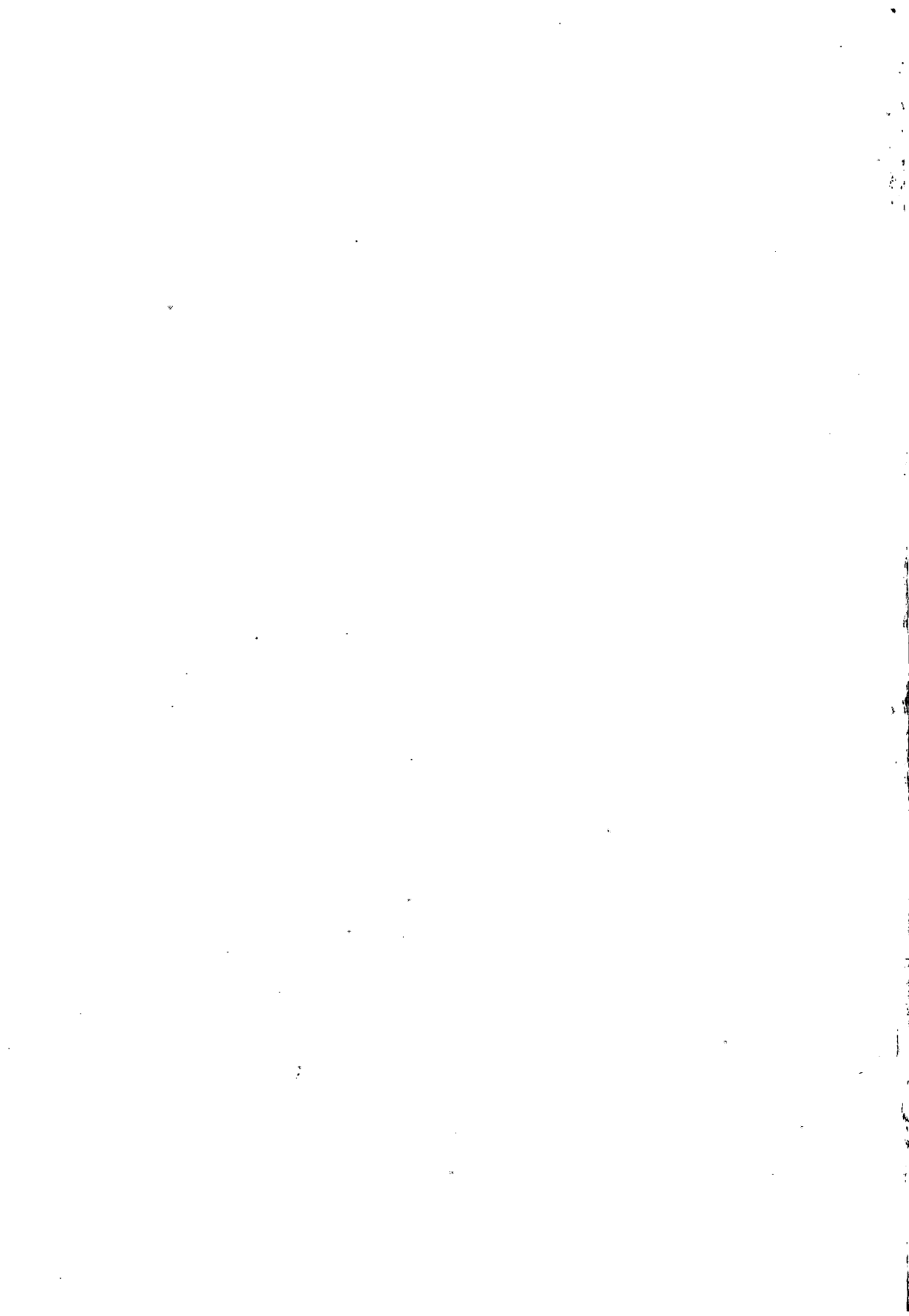
ALAPÍTÁSI

ÉVE

1861

1

2004

KERESZTÉNY MAGVETŐ

110. évfolyam • 2004 • 1. szám

Kolozsvár

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>André Gounelle:</i> „Szabadelvűség”?	3
<i>Andreas Rössler:</i> Dogma nélküli kereszténység?	7
<i>Hermán M. János:</i> Herder (1744–1803)	12
<i>Vízi Zakariás:</i> Márton Áron	30
<i>Vincze Zoltán:</i> Létay Balázs – derékba tört régéspálya	35
<i>Molnár B. Lehel:</i> Kultúra, történelem, írás	59
<i>Fekete János:</i> Vallanak az egyházközségi levéltárak	68

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

<i>Lakatos Csilla:</i> A templom megtisztítása (bibliamagyarázat)	74
<i>Gyerő Dávid:</i> Az igazság lelke – bennünk	79
<i>Székely Kinga Réka:</i> Miért kell a halált legyőzni?	83

KÖNYVSZEMLE

Zsakó Erzsébet: <i>Hinni és tenni</i> (Gaal György)	87
André Gounelle: <i>Parler du Christ (Beszélni Krisztusról)</i> (Évangile et Liberté 2004 január)	94
Eszmék – Gondolatok	95
EGYHÁZI ÉLET – HÍREK	97

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Szerkeszti: dr. Szabó Árpád. Munkatársak: Jakabffy Tamás szerkesztő,

Kürti Miklós olvasószerkesztő, Kriza János technikai szerkesztő.

Szerkesztő bizottsági tagok: Kovács István, Kovács Sándor, Czire Szabolcs.

Szerkesztőség címe: 3400 Kolozsvár, December 21 út, 9 sz. Tel: 264-193236, fax: 264-195927;

e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com. Postacím: 3400 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania

CX • Cluj-Napoca • 2004/1

CONTENTS

STUDIES

<i>André Gounelle:</i> „Liberalism”?	
<i>Andreas Rössler:</i> Christianity without Dogmas?	
<i>János M. Hermán:</i> Herder (1744–1803)	1
<i>Zakariás Vizi:</i> Áron Márton	30
<i>Zoltán Vincze:</i> Balázs Létay – Break in Two of an Archeologist’s Career	35
<i>Lehel B. Molnár:</i> Culture, History, Writing	59
<i>János Fekete:</i> Confess the Church Archives	68

SERMONS

<i>Csilla Lakatos:</i> Cleaning of the Church	74
<i>Dávid Gyerő:</i> The Soul of Truth in Us	79
<i>Réka Kinga Székely:</i> Why Death Should Be Defeated?	83

BOOK REVIEW

<i>Erzsébet Zsakó</i> : Believe and Act (Gaal György)	87
<i>André Gounelle</i> : Speak about Christ (Évangile et Liberté 2004 január)	94
Ideas – Thoughts	95
CHURCH LIFE – NEWS	97

The President and Responsible Editor: dr. Árpád Szabó.

Members of the Editorial Board: István Kovács, Sándor Kovács,

Szabolcs Czire, Tamás Jakabffy, Miklós Kürti, János Kriza.

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie nr. 9, 3400 Cluj-Napoca, Romania.

Tel: 264-193236, fax: 264-195927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Printed in the Unitarian Printing House Kolozsvár. ISSN 1222-8370.

Tanulmányok

ANDRÉ GOUNELLE

„SZABADELVŰSÉG”^{*}

A klasszikus nyelvben a *szabadelvű* – liberális – elsősorban „nagylelkű” jelent. A szó nem gondolatot vagy véleményt minősít, hanem a magatartásra és viselkedésre vonatkozik. La Mothe le Vayer (17. század) szerint a szabadelvű se nem fukar, se nem bőkezű. Pénzt, erőt, időt nem pazarol, aminthogy nem is adagolja ezeket. Jövedelmét nem csak a maga hasznára fordítja, szántszándékkal költi arra, hogy másokat hatékonyan segítsen.

A 19. században, különösen a restaurációtól (1815) kezdődően, a *szabadelvű* megjelölés egyre inkább politikai töltetet kap, és a forradalmárok, illetőleg a monarchisták radikalizmusát elítélők megnevezésére egyaránt használatos. Gyakorta pragmatikus irányultságot, amolyan „közepet” jelöl, amely egyensúlyra törekszik, és mérsékletre int. Egyaránt óvakodik mind a bal-, mind pedig a jobboldali elmélektől és szélsőségektől. A kifejezés később a politikai szférából a szellemiség területére lép át. Itt azokat nevezik szabadelvűeknek, akik helytelenítik a hagyományos vallás nehézségét és merevségét, a vallástalanságot viszont ennél is sajnálatosabbnak tartják. Nem akarják megszüntetni a vallást, hanem arra törekednek, hogy tágabbá és nyitottabbá tegyék.

Manapság kivált a gazdaság területén beszélünk liberalizmusról vagy neo-liberalizmusról. Jellemzője a tervezéssel és az ellenőrzéssel szemben tanúsított ellenszenv. Az előző két esettel ellentétben a kifejezés itt nem a két ellentétes folyamat közötti középutat jelöli, hanem az élénk, néha már-már heves párharc résztvevőinek egyikét.

Milyen értelemben bizonyul hát szabadelvűnek az *evangélium és szabadság* [Évangile et Liberté]? Anélkül, hogy a kérdést kimerítenénk, két, számomra fontosnak tűnő szempontra hívnám fel a figyelmet.

A cselekvés lehetősége és a szabadság

A szabadelvűséget alapjában véve kétféle módon közelíthetjük meg.

Az első értelmezés a „laissez-faire” („hadd tegye”) elv alapján határozza meg a liberalizmust. Elveti azokat a szabályokat, amelyek nyomasztó, már-már

^{*} Forrás: *Évangile et Liberté* 2004 január. Farkas Júlia fordítása.

bénító kényszer alatt tartják az egyént és cselekvését. Célja a korlátozottság és ellenőrzés minimalizálása. Fő teoretikusa, Adam Smith – aki a szabad cserét és a versenyszellem érvényesülését bátorítja – úgy véli, egyszerre válhat lehetővé az egyén önmegvalósítása és a közösségi jólét növekedése. Ellenfelei azonban azt róják fel neki, hogy egy olyan „dzsungelt” támogat, amelynek íratlan törvénye szerint az erők fenntartás nélkül eltiporják a gyengéket. A világgazdaság társadalmi igazságtalanságai és működési zavarai miatt – részben legalábbis – a szabadelvűség lenne felelős. Marx barátja, Engels szerint a „laissez-faire” egyet jelent azzal, hogy „szabad utat engedünk a nyomornak”.

Szabadelvűségen másrészt valamennyi emberi lény méltóságának védelmét és szabadságának előmozdítását értik egyfelől az önkényuralmi vezetéssel, másfelől az anarchikus engedékenységgel szemben. Akárcsak az önkényeskedés, a lazaság is veszélybe sodorja az egyént, aki a szabályok túlmértékétől vagy hiányától egyaránt szenved. Nem ajánlatos túl gyorsan befogadni a liberalizmust és a demokráciát (értve ezen a népi vagy többségi kormányzást). A diktatúrához hasonlóan a demokrácia is zsarnoksággá válik, mihelyt nem tartja tiszteletben a kisebbségi vagy egyéni jogokat. A szabadelvűek nem fogadják el a többségi zsarnokságot.

A szabadelvű protestánsok nagy része többnyire ezt a második szempontot képviseli. Számukra a hit személyes kérdés. Mindenkinek jogában áll azt végiggondolni és egyéni módján kifejezni. Az egyházi tanok, szertartások és megnyilatkozások akkor igazán értékesek, ha segítségére vannak a hívőnek (sok esetben valóban ez történik), és nem akkor, amikor nyomasztó teherré vagy a gondolatokat fogva tartó börtönné válnak (ami gyakran előfordul). A társadalompolitika területén a liberális tábor megosztott. Egyesek úgy vélik, a jó értelemben felfogott és ésszerűen gyakorlatba ültetett gazdasági „engedékenység” kedvezően hat az emberi méltóságra és szabadságra – tehát előnyére válik. Mások szerint nem tartja tiszteletben és nem is védelmezi az embert; ők olyan vezetés hívei tehát, amely képes a gyengék, a szegények, a kevésbé tehetségesek védelmére. Ám vallásos értelemben szabadelvűek lehetünk anélkül is, hogy gazdasági szempontból liberálisok lennénk.

Szabadelvű magatartás és álláspont

A teológiai viták alkalmával egy másik félreértés is gyakran felbukkan. Hol a tartalomra helyezik a hangsúlyt, és szabadelvűnek neveznek minden olyan vallásos eszmét, amely a legkevésbé is eltér az állandósult tanoktól – a szabadelvűség ily módon nonkonformista vélemények által határozza meg önmagát. Hol pedig egy olyan nyitott magatartást vagy eljárást sürgetnek, amely a keresztények körében a hitek pluralitása mellett áll ki, és vizsgálódó teológiai gondolkodásmódot javasol.

Az első esetben a „szabadelvűek” közé sorolnak csaknem mindenkit, aki kisebbségben van, és eltér a kereszténység történetének fő vonalától, miközben sokukból hiányzik a nyitási készség és a mások iránti tisztelet. A régi egyház számos antitrinitáriusa akár ortodoxnak is nevezhető. Hitüket valóban abszolút jellegűnek tartják. Ha lehetőségük adódott volna rá, valószínűleg nem haboznak, hogy akár erővel is másokra kényszerítsék nézetüket. Épp olyan merev, doktrinális magatartás ez, mint ellenfeleiké.

Ezzel ellentétben a második esetben azokat tartják szabadelvűeknek, akik – bár felfogásban ragaszkodnak a hagyományokhoz – a szentháromságban például nem kötelező érvényű lehetőséget látnak. A szabadelvűség eszerint úgy határozható meg, mint mindennemű elvi egyoldalúság elutasítása, a másság elfogadása és a dialóguskészség révén. Kritikus kérdésfelvetést javasol, és védelmezi a teológiai vagy egyházi ellentétek jogosultságát. A 16. században Castellion így írt a szentháromság kérdéséről: „Amennyiben kiállhattam volna mellette – megteszem. De őszintén meg kell vallanom: nem tehetem. Ha valaki képes rá, csak helyeselni tudom... Ha egyesek eléggé éles elméjük ahhoz, hogy felfogják, amit én és a hozzám hasonlók nem értünk, annál jobb, de ezért nem fogom irigyelni őket.”

Ebből még nem következik, hogy minden vélemény, valamennyi hit és minden vallás „érvényes” lenne. Egyesek megalkuvók, mások szabadelvűek. Különbség van a hit és a létezés lehető legpontosabb átgondolása, valamint a szabályok már-már gépies ismételtetése között. A kereső, kérdező és kutató magatartás többet ér az elvi és szellemi konformizmusnál. Hiszen a legjobban kidolgozott elv is hiányos és hozzávetőleges, minthogy a világ változik, és ami tegnap megfelelt, az ma már nem – ezért szüntelenül felül kell vizsgálnunk meggyőződéseinket, és javítanunk kell azok megfogalmazását. Tévedünk, ha azt hisszük: megérkeztünk; csalatkozunk, ha úgy véljük: elértük az igazságot. Valamennyien úton vagyunk, és az igazság az életút folyamán mutatkozik meg, nem pedig a megállapodottságban vagy a mozdulatlanságban. A szabadelvűség itt szembekerül a „laisser-faire” és a „laisser-aller” [„hadd menjen”] felfogásával; törekvést és cselekvőkészséget kíván.

Más szóval?

A hetvenes években felmerült a kérdés, hogy félreértelmezhetősége miatt nem kellene-e a *liberális, szabadelvű* helyett más szót keresnünk irányultságunk megfogalmazására? Végül mégis a kifejezés megőrzése mellett döntöttünk, mégpedig két okból. Elsősorban azért, mert ez a szóhasználat biztosítja folytonosságunkat elődeink sorában. Ezt megkérdőjelezve valószínűleg akaratlanul is befolyásolt volna bennünket az a nagyon is hátrányos megítélés, amely oly sokfelől érte apáink és nagyapáink szabadelvű hittudományát. Tanulmányozása közben rájöttünk: sokkal szilárdabb és helyesebb, mint általában vélik, és hogy olyan örökségre lel-

tünk benne, amelyre méltán tarthatunk igényt. Másodsorban pedig azért, mert a hit szabadsága és a hittudományos gondolkodás számunkra olyan központi kérdés, amelyet pontosan jelöl a *szabadelvű* kifejezés. Ezt a szabadságot nem elég a szavak szintjén kinyilvánítani – gyakorolni, cselekedni, élni kell.

ANDREAS RÖSSLER

DOGMA NÉLKÜLI KERESZTÉNYSÉG?*

Eszmény és valóság konfliktusa

A kötelező érvényű hitelveket csak nyíltan, lelki kényszer nélkül, a maguk meggyőző erejénél fogva lehet elsajátítani

A „dogma nélküli kereszténység” fogalmával a teológiatörténet leginkább Adolf von Harnack (1851–1931) nézetrendszerét jelöli, de e felfogás az egyháztörténész Walther von Loewenich teológiai álláspontjával is egybeesik. Úgy tűnik, von Harnack inkább csak közvetett értelemben használta a kifejezést, amennyiben ezáltal a „dogmatikus kereszténységgel” helyezkedett szembe. Von Harnack korántsem utasította el alapjaiban a dogmát, hiszen – mint írja – „a keresztény vallás fundamentumánál olyan üzenet áll, amelynek tartalma az Istenbe és küldöttébe, Jézus Krisztusba vetett, jól meghatározott hit” (*Lehrbuch der Dogmengeschichte*). A dogma mint a kereszténység „hittartalmának világos kifejezése” egyfelől elkerülhetetlen, másfelől azonban történetileg meghatározott. Csakhogy a kereszténység „több mint áthagyományozott tanok összege. A kereszténység az az eszmélkedés, amelyet az evangélium révén Jézus Krisztus atyja ébreszt a szívekben.” A dogma nélküli kereszténység ebben az összefüggésben ennek a belső eszmélkedésnek, magatartásnak, az Istennel való személyes viszonynak a kivetülése, szemben a tantételek rendszerével, amely feltétlen elfogadást követel meg. Ezen a ponton von Harnack Friedrich Schleiermacher vonalához kötődik, aki az istenhitet „a feltétel nélküli függőség érzeteként” írta le.

Albert Schweitzer (1875–1965) 1934-ben egyetértőleg nyilatkozott a dogmáktól mentes vallásosságról, midőn megkülönböztette azt a „dogmatikus vallástól”. Két különböző irányzatot tételezett ekkor egy és ugyanazon valláson – nevezetesen a kereszténységen – belül. A dogmatikus vallás „a korai egyház és a reformáció hitvallásain alapul. A dogmáktól mentes vallás etikus, az etikai alapigazságokra korlátozza kijelentéseit, és azon fáradozik, hogy lehetőségei szerint a gondolkodással összhangban álljon. Isten országának egy darabját szeretné megvalósítani a földön.”

Adolf von Harnack – csakúgy, mint Albert Schweitzer – értelemszerűen a dogma nélküli kereszténység képviselője. Mi azonban ezen felül a szabadelvű kereszténységet és a szabad protestantizmust épp úgy a dogmák nélküli kereszténység eszméje felé való törekvésként tekinthetjük. A dogma voltaképpen kötelező hittételt jelent. Amikor Walther von Loewenich egyetértőleg beszél a „dogma

* Forrás: *Freies Christentum* 2001/6. J.T. fordítása

nélküli kereszténységről”, valójában nem a dogmától mint olyantól határolja el magát, hiszen minden vallási közösségnek szüksége van kötelező érvényű hittételekre. Von Loewenich nyilvánvalóan a dogma római katolikus értelmezésétől határolja el magát, amely szerint a dogma csalatkozhatatlan hitigazság, olyasfajta hittörvény, amelyet az örök lelki üdvösség érdekében engedelmesen el kell fogadni.

Az 500 körül kelt athanasianum – a harmadik ógyházi hitvallás – a lényegi kijelentések („hitágazatok”) előtti bevezetőjében ezt mondja: „Aki üdvözülni akar, annak mindenekelőtt a katolikus hitet kell megtartania. [E korban a katolikus még *egyetemest, általánosan elismertet* jelentett.] Mindazok, akik a hitet nem őrzik épen és sértetlenül, kétségkívül örökre elvesznek.” Von Loewenich a kötelező hitelveknek, a csalatkozhatatlan és üdvözüléshez elengedhetetlen dogmáknak e fentebbi értelmezését vetette el.

Valamelyest különbözik ettől a klasszikus dogma-, illetve hitvallás-felfogás tartalma. Von Loewenich ekként egyetért a *közös* keresztény hitvallással, jelesül a nicaenummal és az apostoli hitvallással, mint ahogy a reformáció korának hitvallásaival is. A konkrét dogmák csoportjaként értelmezett dogmatikus hitvallás azonban másodlagos a Bibliához képest, és így nem szó szerint, hanem szimbolikusan, hasonlatszerűen kell érteni. A hittételek, hitvallások és dogmák esetében tehát szigorúan meg kell különböztetni a formai és a tartalmi tényezőt. Formailag tekintve a szöveg rendszerint az általa kifejezett dogma minősítését, illetve súlyát tükrözi. Római katolikus értelemben e dogmák tévedhetetlenek és feltétlenül szükségesek az üdvözüléshez. Reformátori értelemben a mértékadó hitdokumentum a Biblia, mégpedig nem egyik vagy másik része, hanem „az Írás közepe”, az alapvető kijelentés. A kötelező érvényű hitelvek (dogmák, hitvallások) tartalma abban áll, ami a keresztény hitben lényegi és nélkülözhetetlen, de nem öleli fel a mellékes vonatkozásokat. A keresztény alaptételek a teremtő Istenről szólnak, mindenek ősokárol és céljáról; Jézus Krisztusról mint Isten fiáról vagy Isten központi kijelentéséről/kinyilatkoztatásáról; Jézus hithirdetéséről, életmódjáról, életének odaadásáról és Istennel való maradandó közösségéről, a szentlélekről mint Isten kiáradó erejéről, amely felszabadít és megújít minket; Isten ingyenes szeretetéről/kegyelméről, amely e világban való jelenlétel és e jelenlét értelmével ajándékoz meg minket; Isten akaratáról: a szeretetről, az igazságosságról és a hitelességről; az Isten eljövendő országában – létünk végcéljában – való örök életről. Nincs dogma nélküli kereszténység, ha ezen a kötelező hittételek teljes hiányát értjük. De igenis van nyitott, türelmes és felszabadító, lelki kényszer nélküli kereszténység.

A kötelező érvényű hitelveket szimbolikusan, hasonlatszerűen kell értenünk, nem pedig szó szerint. Csak ekként lehetnek összhangban az igazságról való meggyőződéssel

A szabadelvű kereszténység két nagy gondolkodója, Albert Schweitzer és Paul Tillich (1886–1965) a dogma nélküli kereszténység két különböző megközelítésének képviselői. Tillich egyáltalán nem öncélúan használja ezt a fogalmat. Az ő rendszerében az ősegyházi dogmák és a reformátori hitvallások érintetlenül megmaradnak, ám értelmezésük szimbolikus és hasonlatszerű. Tillich különbséget tesz a „katolikus szubsztancia” – vagyis az alapvető és közösségi hagyományozás – és a „protestáns princípium” – vagyis e keresztény hagyományozás szabad, hiteles, komoly megvalósulása – között, azzal a megszorítással, hogy Isten az egyedülvaló feltétel nélküli és abszolút valóság. Schweitzer ezzel szemben inkább a bibliai és keresztény kijelentések „szövegi” szemlélete felé hajlik, miáltal épp az szorul háttérbe, amit nem *szó szerint* tud hittel megvallani. Schweitzer ezáltal szubsztanciájukban redukálja az összkeresztény dogmákat nagyjából arra, ami Tillichnél e dogmák modern értelmezése. Tillich elfogadja az isteni hármasegység dogmáját, és egy háromlépcsős szerkezetet állít fel:

1. Isten önmagában,
2. Isten teremtő, kijelentő/kinyilatkoztató és megváltó cselekvése a világban és
3. minden lét beteljesülése Istenben.

„A háromság mindenekelőtt Istennek mint *élő* Istennek a megtapasztalása; meghaladja önmagát a teremtésben, részese szenvedéseinknek, amennyiben erő vesz e szenvedéseken és betölti a teremtést. Ekként haladja meg az istenség önmagát. De nem vész el, hanem visszatér magába. Isten mindörökké Isten marad.” (1960; *Összes művei* 13. kötet. Stuttgart 1972. 484. sk.) Schweitzernél a hármasegység dogmája mint olyan egyáltalán nem merül fel, helyette azonban megfogalmazódik az a felfogás, hogy Isten Jézusban mint a szeretet akarásában nyilvánult meg, s hogy Jézus lelke Isten országának munkatársaivá teszi az embereket; a fő elem az, „hogy Istent igaz módon szeressük, és a szent Lelket szívünkben uralkodni hagyjuk” (1957. szeptember 19-én kelt levél). Tillichi értelemben a vallásos beszéd mindig szimbolikus, hasonlatszerű, emiatt mindig nyitott térnek kell maradnia a keresztény alapszimbólumok újabb és újabb jelentései számára. Erős dogmákra, rituálékra, kulcsszavakra, jelképekre – vagyis hit-tételekre, hitelvekre – van szükségünk, olyanokra, amelyeknek éle és sarka van. Ezeket azonban csak szabadságban lehet és kell értelmezni.

Ekként van Jézusnak néhány radikális kijelentése, például a hegyi beszédben, amelyekkel sohasem lehet egészen „egyesbe jönni”, sőt, bizonyos értelemben botrányosak is. E „botrányosság” egyben továbbgondolásra indító impulzus. A dogma római katolikus felfogás szerint szigorúan meghatározott hit-igazság. A dogma nélküli kereszténység értelmében a dogmának olyan tágasnak és nyitottnak kell lennie, hogy abba ne préselődjék be eleve a lehetséges magya-

rázatok mindegyike, hanem rugalmas és bezáratlan maradjon, akárcsak a példabeszéd vagy a jelkép az új jelentés-tulajdonítások és értelmezések előtt. Legyen szó bár a teremtőnek, megváltónak és beteljesítőnek – más szavakkal az isteni ősoknak, a világ felé tett isteni önkinyilatkoztatásnak és Isten üdvözítő-beteljesítő erejének – háromságáról, vagy Jézus istenfiúságáról, Jézus életéről és az emberekért vállalt haláláról, feltámadásáról, vagy akár Isten eljövendő országáról: mindig kell valamennyi „helynek” maradnia az új felismerések és magyarázatok számára.

A dogma nélküli kereszténység egyik változata szerint – amellyel Schweitzer is azonosul – az egyéni hitfelfogásból radikális őszinteséggel kell mindent elkülöníteni, amit nem tudunk szó szerinti értelmében hinni/megvallani – például Jézus test szerinti feltámadását. Ez esetben viszont már egyáltalán nem Jézus feltámadásáról beszélünk, hanem legjobb esetben is maradandó Istennél-létéről, máskor azonban csak lelki továbbhatásáról. A dogma nélküli kereszténység eszméjét a szűkös valóságban végső soron a humanitásra korlátozódo kereszténységbe való visszahullás veszélye fenyegeti.

A dogma nélküli kereszténység másik változata – amelynek Tillich is szószólója – az összes vallásos felismerés szimbólum-jellegét képviseli. Ez esetben elsősorban a tetszőlegesség veszélyeitől kell óvnunk – és ezzel az igazság kérdésével szembeni közömbösségtől is. E felfogással nem menthető meg bármely kedvelt vallásos álláspont, mondván: nem szó szerint kell értelmezni, csak jelképesen igaz. Jézus szűzi születésének dogmája például bizonyos valóság tartalmat nyerhet ugyan, amennyiben ezzel azt fejezik ki: Jézust kezdettől fogva Isten lelke „határozta meg”. Protestáns nézőpontból azonban Mária szeplőtlen fogantatásának római katolikus dogmája nem igazolható azzal, hogy e dogma legalább jelképesen jelent valamit. Hiszen ez a Mária-dogma szimbolikus is ellentmond a názáreti Jézus kizárólagos büntelenségéről szóló bibliai alapkielentésnek.¹

A dogma nélküli, hiteles kereszténység új vonzerőt adhat a keresztény üzenetnek

A szociológiai kutatások még Európa erősen szekuláris tájain is azt igazolták, hogy az emberek nagy része – még a fiataloké is – elfogadja egy magasabb hatalom létét, miközben nem veti alá magát a keresztény hitelveknek és az egy-

¹ A jobb megértés végett világosan meg kell különböztetnünk a Jézus szűzi születéséről szóló dogmát a szeplőtlen fogantatás dogmájától. Ez utóbbi ugyanis kizárólag Máriára vonatkozik; a katolikus dogma értelmében Mária – egyetlenként – születésének pillanatától fogva mentes volt az áteredő büntől, amely egyébként minden embernek Ádám vétkétől eredeztethető öröksége, s amelyet csak a kereszttség töröl el. (*A fordító*)

házi igehirdetésnek. Ehhez a trendhez jól illeszkedik a dogma nélküli kereszténység, amely Istent mindenkor nagyobbként, megfoghatatlanként, titokként érti, akire konkrét keresztény hitelvek vonatkoztathatók anélkül, hogy titkát valamikor is egészében „megfejthetővé” tennék. Ezzel pedig a dogma nélküli kereszténység korántsem a posztmodern korszellemet követi az „anything goes” értelmében, hogy „mindenki azt hisz, amit akar”, s hogy az igazság az, amit az egyén annak tart. Az igazság-problémával szembeni effajta közönyösség megszűnteti, feloldja a kereszténységet. A dogma nélküli kereszténység ezzel szemben „alázatos az igazság iránt” (Schweitzer). A dogma nélküli kereszténység nem mond le a kötelező keresztény alaptételekről, hanem szabad, nyitott és szavahihető módon értelmezi azokat. Hiszen hitbeli meggyőződéseinknek egybe kell csengeniük a tapasztalatainkkal és felelősségteljes gondolkodásunkkal. Válaszolniuk kell életünk kérdéseire. Legbensőbb tudatunkat kell hogy megérintsék. Hitbeli meggyőződéseink olyan talajban gyökereznek, amelyet vagy a teremtő, megváltó és beteljesítő Isten háromságával, vagy (a reformátorok felfogása szerint) „egyedül a hitben való kegyelem általi megigazítással”, vagy (tillichi értelemben) „a Krisztus Jézusban való új léttel”, vagy (ahogy Albert Schweitzer foglalta össze) „Isten országával” azonosítunk. A dogma nélküli, vagyis nyitott, toleráns, szavahihető kereszténységnek komoly esélye van a jövőre, amennyiben egybe tudja foglalni a két alapelvet: Isten egyrészt mindig nagyobb annál, hogysem beláthassuk és megérthessük („Deus semper maior”), másrészt mindannyian teljesen Isten kegyelmére vagyunk utalva.

„Dogma nélküli kereszténység? Eszmény és valóság konfliktusa” – ezt az eszményt a valóság különféle irányból veszélyezteti: hol egy csökevényes kereszténység-forma felé terelné, hol a kényelmetlen hitelességtől való megfutamodás felé. Másfelől azonban ez az eszmény csak gazdagítja a valóságot.

HERMÁN M. JÁNOS
HERDER (1744–1803)
Fény, szeretet, élet!*

Mr. Henry Kammer 60. születésnapjára

I.

A humanitás eszméjét valló Herdernek a létről és saját küldetéséről nem is lehetett volna veretesebb összefoglalása. Sírfeliratával, ezzel a három terem-téskori igei szóval – „Fény, szeretet, élet!” – úgy búcsúzott a poéta lelkész, hogy velük emlékeztetni kívánta az utókort arra, ami túlmutat Weimar hajdani nagy-jainak dicsőségén.

Johann Gottfried von Herder, a német történetfilozófus, teológus, műfordító és esztéta, a népi génusz elméletének képviselője önmagában is felismerte az alkotószellem jellemvonásait: a népi östehetség gyötrelmesen birkózik a lehetet-len feladatokkal, kitartó a küzdelemben, az egyetemes részeként nemzeti kultú-rát teremt és képvisel. Egyik helyen költői képekben foglalta össze a kiáltás és az isteni gondolatok szövésének céltudatos eredményét, a szegény emberszívet, ami iránt egész élete során együttérzést tanúsított:

„Legyen, – az istenek kiálták –
Örömből s kínból egy szövet!
S addig szöttek, míg kitalálták
Ezt a szegény – emberszívet!”

(Vezércsillagok. Harmadik kiadás. Budapest 1881. 333.)

Általánosan elfogadott nézet, hogy a felvilágosodás századának utolsó harma-dában Herder volt a német irodalom egyik legfontosabb képviselője. Közép- és Kelet-Európában ugyanakkor Herder életműve fogalmazta meg a leghatékonyab-ban a 18–19. század fordulójának romantikus-népi eszmevilágát. Munkássága döntő jelentőségű volt a népre tekintő európai történet- és irodalomszemlélet ki-alakulásában. Herder magyar kutatói közül többen is úgy látják, hogy a nemzeti literatúrát felkaroló álláspontja leginkább Petőfi és Arany költészetében nyert igazolást.

Herder a népszellem idealista elmélete alapján hangsúlyozta a nemzeti nyelv-ben is kifejeződő kollektív génusz jelentőségét. A nemzetekről azt tartotta,

* Universiteit van Groningen, 2003. október 9.

hogyan olyanok, mint az egyes személyek: lelkük és élettartamuk van. Hitt abban, hogy a történelem konkrét és értelmes folyamat.

J. G. Herder (1802-től „von Herder”) egy neves kántortanító családjában látta meg a napvilágot. Kelet-Poroszországban, Mohrungeen nevé kisvárosban született 1744. augusztus 25-én. A helybéli iskolában korán elsajátította a latin, görög és héber nyelv elemeit úgy, hogy ezzel a tudással 16 éves korában már írónként dolgozhatott az egyház tudós diakónusánál. A későbbiekben számára meghatározó volt, hogy használhatta a pietista Trescho diakónus gazdag könyvtárát.

Kétévi csendes irodai szolgálat és könyvtárrendezés után egy művelt katonarvossal találkozott, akinek megesett a szíve a szegény ifjú sorsán. Kiemelte a vidéki elzártságból, magával vitte a königsbergi egyetemre. Pártfogója őt is sebesznek szánta, de az érzékeny diák az első boncolás alkalmával elájult az amfiteátrumban. Ekkor pályát változtatott, elvégezte a teológiát. Párhuzamosan – Kant tanítványaként – filozófiát is hallgatott.

Tanulmányai befejeztével 1764 és 1769 között Rigában lett gimnáziumi tanár, majd lelkészi állást is vállalt. Népdalokat gyűjtött, kritikai tanulmányokat közölt. A német költészet megújulásának biztosítékát a népköltészet megbecsülésében látta, a régi balladák felfedezését pedig az aranybányák telérjeinek feltáráshoz hasonlította. Kibontakozó politikai nézeteit már ekkor írásba fektette, érdeklődése a távol-keleti népek állami berendezkedésére is kiterjedt.

Köztisztelőben álló prédikátorként az egész várost megmozgatta, a hívek se-regestől jártak templomba. Herder azonban váratlanul feladta biztonságos hivatalát, és hajóra szállt. Később azt mondta nagy meglepetést okozó elhatározásáról, hogy ezzel Isten belső hívásának engedelmesskedett. Azért indult el, hogy több oldalról tudja megismerni Istenének világát.

Franciaország partjainál hajótörést szenvedett, és ezzel véget is ért tengeri utazása. Ennek az élménynek az emléke így bukkan fel az egyik költeményében:

„Hogyha a lét vészes habján átjutni, halandó,
Bizton akarsz s vidám partra kikötni amott:
Sem ha szeled kedvez, csókjaitól fel ne fuvalkodj,
Sem ha vihar dúl, fül, el ne veszítsd hitedet!
Férfi-erény eveződ, a reménység horgonyod: – így szállj
S torló vészek közt révbe szalad be hajód!”

(*Vezérszillagok*, 390.)

A hajótörést túlélve jutott el Nantes városába, ahol a francia irodalom tanulmányozásához fogott. Párizsban az enciklopédista Diderot-val került kapcsolatba, hazájába való visszatértekor pedig – Hamburgban – Lessinggel találkozott. Világjáró útja a több száz fejedelemségből álló Németország területén folytatódott, mégpedig annak köszönhetően, hogy egy jó embereket kereső herceg felfogadta udvarmesterének. Strassburgba érkezve Goethével találkozott, életre

szóló barátságot kötöttek. A közeledés meghatározó szerepét felismerő, barátságos természetű Herder ezt írja a „létrás magasságok” távlatairól:

„Mint a délelőtti árnyék:
A barátság a gonosszal,
– Óráról órára fogy.
De a jóval a barátság
Mint a délutáni árnyék:
Nő a míg lemegy a napod.”

(*Vezércsillagok*, 43.)

Ismeretes, hogy a sokkal fiatalabb Goethe irodalomszemléletére döntő hatá-
sú volt Herder felfogása, főleg a nyelv létkifejező szerepéről. Ő az, aki rámuta-
tott a Bibliának, különösen az Ószövetségnek az értékére. Herder irányította
Goethe tekintetét Homérosz és Shakespeare világirodalmi jelentőségére. Goethe-
nek az a közismert mondása, hogy „Kezdetben vala a Tett” – kimondottan Herder
akkori hatásának tulajdonítható.

Herder életében újabb fordulatot jelentett Bückeburg. Udvari lelkésznek és
tanácsosnak hívták meg, de ezen a kettős munkamezőn akkor még nem érezte
magát otthonosan. Barátaihoz írott leveleiből tudjuk, hogy rágalmazták. Bántot-
ták a püspöki tisztségében, azzal vádolták, hogy nem elég ortodox és nem ragasz-
kodik eléggé a lutheri hitelvekhez.

Lelki szempontból nézve azonban ez a hely a megnyugvás állomását jelen-
ti. Herder vallotta, hogy egyfajta megtérésben volt ott része, eltávozott belőle
a libertinus. A teológus-költő őszinte megalázkodását tanúsítják az akkori so-
rok:

„Szolga teszen bérért, a vevő pedig alkuszik az árun;
Istenhez ha könyörögsz: szolga vevő te ne légy.
Hajtsd a porig fejedet s így szólj: Uram, én velem azt tedd,
Mit könyörületed ád, nem mit a bűn követel.”

(*Vezércsillagok*, 360.)

Ekkortájt nagy fordulat következik Herder életében: feleségül veszi Karoline
Flachslantot, egy hozzá mindenképpen méltó, művelt nőt. Házasságukból hat
gyermekük született. (Élete végén Karoline kétkötetes emlékiratot jelentetett
meg a férjéről.)

Állomáshelyéről Herdert – Goethe szorgalmazására – Karl August herceg
udvari lelkésznek hívja meg. Szuperintendensi hivatal várja, 1776-ban iktatják
be a legmagasabb egyházi tisztségbe.

A maga rendjén Herder egy másik közös barátjukat, Schillert hívatta meg
Weimarba. Akkor már ott élt az udvarban egy szintén vérbeli költő, Wieland,

akinek tanácsosi állása volt. Így lett Weimarból a múzsák fellegvára, a költőbarátok otthona, Európa egyik szellemi központja.

Herder pályafutásából említésre méltó, hogy 1787-ben a Berlini Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották, továbbá, hogy 1788 és 1789 között Anna Amália hercegnő kíséretében olaszországi utazásra vállalkozott. Az 1789-es esztendőben súlyosan megbetegedett, ráadásul szembántalmak kínozták.

Különféle műveit gyors egymásutánban írta, ebben még az 1789-es francia forradalom és a háborús viszonyok sem hátráltatták. Jóllehet ebben a vonatkozásban szimpatizált a franciaországi változásokkal, német földön nem pusztító forradalmat kívánt, hanem csendes jobbításokra vágyott. Herder már kora ifjúságában elutasította a felvilágosodásnak a jobb emberről kialakított ideálját, és az állam hatalmi törekvéseit is megkérdőjelezte.

„Visszatérő szerencséjére” (Palingenese) élete végéig számít, még akkor is, amikor a betegség egészen úrrá lett rajta.

Utolsó éveiben Jean Paul nevű barátjával alakított „frontot”: a kantianusok ellen, a weimari klasszikusok ellen, korábbi szövetségeseik ellen. Pályatársaival elhidegült a viszonya, mintha irigykedne rájuk... Magányosan halt meg 1803. december 18-án. A weimari templomba temették el.

Később, 1850-ben, születésnapján állították fel a szobrát Weimarban. Herder közismert arcát A. Graff festménye örökölte meg, mi egy öregkori portréját mellékeljük a hollandiai katolikus lexikon nyomán.

Halála után összegyűjtött műveit hatvan kötetben adták ki. B. Suphan gondozásában aztán 1877 és 1899 között 32 kötetbe sűrítették írásait, ezt a berlini sorozatot tekintették később alapkiadásnak. Levelezését elsőként a fiai tették közzé. Az elmúlt

két évszázadban Herder műveit angol, francia, magyar és szláv nyelvekre fordították. Költeményeire – mások mellett – Beethoven, Brahms, Schubert és Liszt szerzett dallamokat, vagy írt kantátákat.

II.

Teológiai munkásságában – eredeti gondolatai mellett – mindenütt érezhető Kant hatása. Számos helyen mondja, hogy az egész természet és a teljes történelem Istent tükrözi. Azon a szilárd hiten alapul a historizmus is, hogy a történelem isteni célt követ: „A Gondviselés [...] gombolyította a fejlődés fonálát.” Máskor egy vezérlő szándékról beszél, amely láthatatlan, de amelynek a színtere a földön van, és ez adja meg a történelem értelmét.

Teológiatörténeti vonatkozásban meg kell jegyeznünk, hogy Herder tudatosan állt a Jézus-kutatás bölcsőjénél. Ennek az ismeretében nem lepődünk meg, hogy a dogmával szemben inkább a vallásos érzésre hivatkozott. A vallást is történeti terméknek tekintette, eredetét pedig a mítoszban kereste.

A Biblia könyveit nemzeti írók könyveinek tartotta, és mint ilyeneket kritikai vizsgálatra bízta. Kereste a megfelelő eszközöket, hogy a Biblia „vallási gondolataiba” „bölcészeti szellemet” önthessen.

Olyan „költőies” őskereszténységet képzelt el, amelyet eszményi vallásnak lehetne feltüntetni. Egy olyan eljövendő világegyházzal beszélt, amely érthető és egyszerű hitbeli alappal rendelkezik.

Herder életfeladatának tekintette, hogy keresztény szellemmel hassa át a művelődést. *A héber költészet szelleméről* írt művében (1782–1783) megragadóan fejtegette a bibliai költészet fenségét. (Ezt a munkát Gonda László *Kalászkok az ószövetségi költészet mezőin* címmel magyarította 1861-ben.) Lefordította és magyarázatokkal ellátva kiadta az *Énekek énekét*, aminek *A szerelem dala* címet adta. Jellemző rá, hogy ehhez a kötethez 44 szerelmi verset csatol a közép-felnémet költészetből.

Az 1780-as, *A teologia művelésére vonatkozó levelek* és az öt kötetet kitevő *Keresztény iratok* (1794–1798) közös alap gondolata az, hogy a hitre a bibliai történetek megértése és a bizonyágtételek megélése által lehet eljutni. Úgy tartotta, hogy a vallást és a hitet nem lehet csupán a tanulás révén elsajátítani. Ugyanez volt Schleiermachernek is a véleménye.

Valósággal lenyűgözte őt Jézus isteni életének hatása, amely a humanitásban bontakozik ki. Ezzel szemben a Krisztus váltságműve háttérbe szorul. Ilyeneket olvashatunk: történelmi életünk értelme a humanitásra való nevelésben áll. Az örök életről is könnyedén ír:

„Nem sejtjük, hogy az öröklétnak
Árja körz minket.”

(*Vezércsillagok*, 335.)

A halálról is úgy értekeznek, hogy az idézett szövegben nyoma sincs például az 1Kor 15-beli tanításnak, ahol a halál még véletlenül sem utolsó barát, hanem utolsó ellenség:

„A halál pillanata az elszenderedés és a soha föl nem ébredés szende pillanata; pillanata a csendnek, melyet semmi zaj; a nyugalomnak, melyet semmi földi baj nem háborgat többé. Még a legfájdalmasabb betegségben is többnyire csendes percek, vagy még világos és derült látványok is előzik meg az elbúcsúzást; a halál szárnyait felénk csattogatja, s minél inkább közelednek, annál halkabb suttogásuk, míg be nem árnyaznak minket, és a halvány lepel ránk nem terül, melyet élő kéznek alig kellene többé megérintenie. Szent kör zárja magába az elhunytat, ezt tanúsítja nyugodt arca, ezt az egész alakon előmlő megelégedés

kifejezése. Oly arcvonalakat is, melyek szenvedélytől sok ideig el voltak torzítva, kisimít a halál keze annyira, hogy néhány perc lefolyta után némely boldogult szebb alakot mutat, mintsem bármikor is életében. Nem rémkép tehát az utolsó barátunk, hanem életünk bevezetője; egy szép ifjonc, aki a szövétneket eloltja, és a hullámzó tengernek csendet parancsol.”

(*Vezércsillagok*, 501.)

A felvilágosodás korszakának lezárulásától el egészen a racionalizmus térszűréséig az európai protestáns teológiában általánosan az a fajta megközelítés terjedt el, amelyet Herdernél is látunk: hogy az örökkévalóság a jelenlegi világ erejében gyökerezik, és hogy az érzelmek világában ez meg is tapasztalható.

Említettük már a humanitást, Herder egyik fő ideálját. Nyilvánvaló, hogy Herder a kereszténységet egy sorba állította a tiszta humanitással. Pontosabban: az emberiség fejlődésének iránya a humanitás, a kereszténység pedig ennek tökéletes kifejeződése. Meggyőződése, hogy a humanitás ott érte el a virágzását, ahol tiszta vallássá nemesült.

Herdernél a vallás nem egy legfőbb lény elismerésével párosult morálrendszert jelent. A vallás – egyik méltatójának helyes meglátása szerint – a szív ügye: „az ember örömteljes odaadása az eszményinek, mi által az egész emberi lét magasabb megszentelődést nyer.”

A humanitásról szóló herderi megfogalmazást a következőben idézzük a *Gondolatok az emberiség történetének a filozófiájához* (1784–1791) című munkából: „Ha az emberiséget – úgy amint ismerjük – a benne rejlő törvények szerint vizsgáljuk: akkor semmit sem ismerünk el nagyobbabbnak az emberben lévő humanitásnál; erre a nyilvánvaló célra van berendezve természetünk; finomabb érzékszerveink és hajlamaink, eszünk, beszédünk, a vallás és a művészet, mind evégből adtak nekünk. Az emberiség mindenütt bír és él is azzal a joggal, hogy a humanitásról szerzett ismeretének mértékéhez képest annak egy bizonyos fokára eljusson.

Ha az emberek tévedtek, vagy megállottak félúton: elviselték tévedésük következményeit és meglakoltak tulajdon hibájukért. Az istenség az időn, helyen, a bennük lakozó erőknél és azon kívül, amik voltak, semmi egyébbel nem kötötte meg a kezüket; ha pedig hibáztak, sehol sem sietett segítségükre csodák által, hanem érvényesülni engedte a hibákat, hogy az emberek önerejükön tanulják meg azokat jóvátenni. Amily egyszerű ez a természeti törvény, épp oly méltó az istenséghez; oly célszerű és következményeiben annyira áldásos az emberi nemre nézve.” (Bartha D. fordítása.) Összegezve tehát: a humanitásnak az a célja, hogy az emberiség olyanná legyen, mint amilyennek a saját képessége parancsolja.

A hitvallásos keresztény gondolkodáshoz viszonyítva ez a fejtegetés ma idegen az egyház emberétől. Más a szóhasználatunk, fogalmi rendszerünk. Ettől függetlenül Herder a maga korában a mélyen vallásosak közé tartozott. Huma-

nitás-ideálja pedig egy újfajta fejlődést eredményezett, amely látható nyomokat hagyott a 19. században.

Felvilágosult kortársai közül hivatástudatával is kimagaslik. Személyét nemcsak az állam és az egyház szolgálatában elkötelezett „vallásos tanítónak” tartotta, hanem úgy tekintette magát, mint Isten emberét, aki elsősorban az isteni Igét szolgálja.

Úgy tudjuk, hogy prédikációi közül néhányat magyar nyelvre is lefordítottak. Teológiai főleg a magyar lutheránus egyház kebelében talált otthonra, mégpedig hatásos szinten. A Luther kis kátéjához írt magyarátat Kis János evangélikus irodalmár-püspök 1815-ben magyarra átdolgozva adta ki Győrben. (Kis János Jénában és Göttingában diákoskodott.) Mi láttuk ennek a kátémagyarátatnak a 6. kiadását, azt, amelyik 1860-ban jelent meg Pesten. Ez a sorozatos kiadási tény jelentős befogadásról, fél évszázados hitoktatási színvonalról tanúskodik.

A maga korában Herder nagyságának magasztalását Nitsch Károly Dániel 1792-es alkalmi versében olvashatjuk, és pedig a göttingai egyetemről való búcsúzásakor. A hazai német író, a polihisztor Nitsch (1763–1808) itthon sárospataki tanár lett.

Lengyel István – akinek Benkő Samu közölte az életrajzát – diákkorában a mecénás herceg, valamint Wieland, Schiller, Goethe és Herder hírnevének a hallatára kereste fel Weimart 1803-ban. Ő később a kolozsvári református kollégiumban lett a filozófia professzora.

Rövidre fogott hazai utalásaink arról szólnak, hogy a főleg német egyetemeken megfordult magyarokat érdekelte Herder egyénisége, tanítása és teológiai munkássága.

III.

Herder korai irodalmi hatásáról kívánunk szólni a továbbiakban. Utalunk arra, hogy Salamon Ferenc műkritikus 1856-ban tanulmányt írt *Arany János és a népiesség* címmel. Ebben azt mondja, hogy a népiesség nem történelmi produktum, és a megjelenése csupán Herder hatásának tulajdonítható. Úgy véli, hogy a herderi tanok Magyarországra a német romantika népiességével, illetve a jogtörténeti iskola (Hegel) elveivel átszínezetten érkeztek meg.

Salamon Ferenc megítélése csak részben helytálló, mert a mérlegére már nem, vagy még nem kerülhetett oda a herderi hatások együttes súlya.

Herder versei, népköltészeti gyűjteményei, tanulmányai és történetfilozófiai írásai korán eljutottak Magyarországra. Olvasói közé tartoztak a jakobinus mozgalom szimpatizánsai, a magyar szabadkőművesek, a peregrinus diákok és a tollforgatók java része. Művei közvetlen hatással voltak a reformkorszak nyelvművelőire. Megemlíjtük Batsányi János, Révai Miklós, Versegly Ferenc, Kármán József, Fazakas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc és

Kölcsey Ferenc nevét. Folytathatnánk a sort Bajza József, Kazinczy Gábor, Kriza János és mások neveinek felsorolásával, akiknek a műveiben herderi hatások tükröződnek, vagy akik éppenséggel a fordítók közé tartoznak.

Korabeli magyar közvetítői közül csak néhányra térünk ki, Herder hatásának felnagyítása nem áll szándékunkban. Hiszen például Kolozsváron két évvel a színházalapítás után, 1794-ben már Schiller-művet játszottak, míg Herdernek hasonló fogadtatásban sohasem volt része.

Batsányi János (1763–1845) azonban 1792 nyarától már Herdert olvasott. Kufsteini fogsága után Bécsben élt, ahol jóakaró barátai közé tartozott Johannes von Müller, a kiváló történész, Herder kiadója.

Párizsba való menekülése után Johannes folyamatosan levelezett testvérével, Georg von Müllerrel. A Zsindely Endre által felfedezett svájci levéltári anyag arról tanúskodik, hogy egyebek mellett Herderről és Schillerről is tudósították egymást.

Batsányi Herder folyóiratában (*Adrastea*, 1801–1804) egy nagy német ódát tett közzé. *A szükségyszerű változásban bizó ember* című művét, érthető okokból, név nélkül publikálta.

Cottának, Goethe és Schiller kiadójának a gondozásában jelent meg egy német nyelvű könyve is 1810-ben: *Über das Feudalwesen und das neue europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie*.

A szabadkőműves Batsányi dicsőítette Napóleont és az alkotmányos monarchiát. Idézte és felhasználta Herder, Schiller, Montesquieu és Hobbes gondolatait.

Kármán József (1769–1795) a rendelkezésére álló rövid életidőben fogantatosan merített Herder eszmetárából. Egyértelműen jelzi, hogy a népköltészet iránti érdeklődésére egyenesen Herdertől kapta az indíttatást. Az *Uránia* című folyóiratban 1794-ben remekművű irodalmi programot közöl *A Nemzet Tsinosodása* címmel. Kortársai észrevették, hogy „Herder fajpszichológiáját nálunk először alkalmazta a szellemi élet vizsgálatában”. Kármán programjának némely részlete csaknem szó szerint egyezik a *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* szövegével (Törédékek az újabb német irodalomról, 1767). Ebben a művében Herder mindenféle utánzást elítél, hangsúlyozza az eredeti alkotás értékét. Megvédi a barbárnak tartott német nyelvet, kiemelve, hogy épp barbársága adja a költői erejét, amellyel felülmúlja a többi nyelvet.

A szintén szabadkőműves Kármán a jakobinusok letartóztatásának hallatára 1795-ben visszavonult Losoncra, a szülővárosába, ahol tragikus hirtelenséggel meghalt. Kiváló prózaíró volt, aki hirdette, hogy a magyar közszellem alakításában a nemzeti érzés mellett tudatosítani kell az európai műveltség szükségét.

Versegly Ferenc (1757–1822) a kufsteini raboskodása idején merült el Herder történetfilozófiájának tanulmányozásában. Úgy látta, hogy a költő feladata nem más, mint a humanitásnak az olvasó felé való továbbítása, és így tartotta megvalósíthatónak a humanitás ideáljának fokozatos terjesztését. A maga

rendjén Verseghy is beszélt a népi egyéniségről, a nemzeti génuszról. *Érzékeny gondolatok az emberi nemzetről* címen tankölteményt írt hexameterekben. Ebben Herder evolúció-tanát fejti ki, amely szerint az emberiség történetében négy korszak van: gyermekkor, ifjúság, férfikor és öregség. E korszakok a felsorolás szerint váltják egymást. Herder írásaiból tekintélyes fejezeteket fordított magyarra. Háromkötetes művét 1810–1811 folyamán jelentette meg, amelynek sokatmondó címe: *Az emberi nemzetnek története*. Verseghy esetében is feltűnő, hogy ezt a munkáját névtelenül adta ki.

Kazinczy Ferenc (1759–1831) elsőként fordított Herdertől. A mitológiai példázatok (*Paramythien*) fordításával már 1793-ban elkészült, 1803-ban pedig – várfogsága után – még a cenzúra engedélyét is megszerezte a publikáláshoz. Jellemző, hogy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező szabadkőművesként sem talált kiadót. Fordítása végülis az első erdélyi magyar folyóiratban, az *Erdélyi Múzeumban* (1814–1818) jelent meg Kolozsvárott. A folyóirat szerkesztőjéről, Döbrentei Gáborról hasonlóképpen közismert volt, hogy hatottak rá Herder gondolatai.

Bajza József (1804–1858) a magyar irodalmi életet jellemző „teoriátlanság” ellen vette fel a harcot, és 1828-ban tanulmányt írt *Az epigramma teoriája* címmel. Az anyagot Lessing és Herder nyomán állította össze.

Herder versfordítói közé tartozik *Kis János* (1770–1846) evangélikus püspök és *Kazinczy Gábor* (1818–1864) is. *Kisfaludy Sándor* (1772–1844), a nemesség költője, Herder hatására gyűjtött népdalokat.

Kölcsey Ferenc (1790–1838), nemzeti imádságunk szerzője, Kant magyar fordítója 1826-ban közölte a *Nemzeti hagyományok* című tanulmányát, amelyben áttekinti a magyar irodalom fejlődéstörténetét. Ebben az esztétikai-kritikai írásában, amelyet az *Élet és Literatura* elnevezésű, saját folyóiratában közölt, ő is Herder alapján indult ki a már említett organikus fejlődéseméletből: a nemzeteknek van gyermek-, ifjú-, férfi- és öregkoruk. A poézisnek az a legkedvezőbb pillanat, mikor a nemzet a zajló ifjúság korából a tisztább és józanabb műveltség csendesebb világába kezd lépni, amelyből az érzés fellengve tekinthet vissza a ragyogó hőskorba. Kölcseynek is az a véleménye, hogy „a való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznapi dalokban kell nyomozni”.

Horváth János, a neves magyar irodalomtörténész szerint a Herder eszmekincsére utaló irányzatnak Magyarországon *Riedl Frigyes* (1856–1921) a legjelentékenyebb alakja.

Magyar oldalról – időben jóval távolabbról tekintve vissza, mint Toldy Ferenc – szintén kritikusan elemez Szerb Antal, aki szerint Herder nem volt zseniális alkotó, és a művei sem voltak olyan jelentősek, mint eszméi, amelyek tovább éltek. Herder legfontosabb művének népdalgyűjteményét tartja, amelyet halála után átrendezve és kiegészítve adott ki újra Johannes von Müller 1808-ban, *Stimmen der Völker in Liedern* (A népek hangja dalokban) címmel. A világ minden tájáról származó költemények között Shakespeare és Goethe versei is

szerepelnek a gyűjteményben, mert Herder felfogása és szóhasználata szerint végülis mind népköltészet az, ami zseniális megnyilatkozás. Herder híres népköltészeti gyűjtéséből hiányoztak a magyar és az orosz „dalok”. Számunkra teljesen érthetetlen, hogy a művelődéstörténet atyja miért nem jutott magyar anyaghoz. Az sem tűnik valószínűnek, hogy korai halála akadályozta volna meg a magyar írókkal és teológusokkal való személyes kapcsolatteremtésben.

Rövid áttekintésünkben jószerint nem érintettük a *Sturm und Drang*, a „Vihar és szenvedély” Herder és Goethe neve által is fémjelzett irodalmi mozgalmának a hazai visszhangját.

Véleményünk szerint Herder termékenyítő hatása a magyarok között a nemzeti kultúra és a magyar nyelv hivatalos elismeréséért folytatott küzdelem idején mutatkozott meg a leginkább. Gondoljunk csak az 1790 februárjában elhunyt II. Józsefre, aki birodalma területén kötelezővé akarta tenni a német nyelv használatát.

Herder erdélyi jelenlétére nézve érdekességként említjük még, hogy a balázsfalvi román görög katolikus gimnáziumban német nyelvet tanító Moldvai Gergely (Grigorének is írják, 1822–1834 között belényesi tanító) könyvtárában Herder több művét találjuk. Moldvai román nyelven írt összefoglaló jegyzetet a német irodalomról. (Lásd Josif Wolff: *Herderianismul – componentă a ideologiei generației române de la 1848 din Transilvania*. In: „Marisia”, 8 [1978].)

Úgy vettük észre, hogy az erdélyi szászok között meglepően későn terjedt el a weimari nagyok nevének ismerete. Pukánszky Béla nyomán Kessler János Sámuel költő nevét említjük, Rousseau és Herder tanítványáét.

Az eddigiek alapján végeredményben elmondható, hogy Herder hatása a teológia, a filozófia és a magyar irodalom minden rétegében megmutatkozik. Mindez annak az elvitathatatlan ténynek köszönhető, hogy Herder volt a német irodalom első modern szelleme, akinek a jelentőségére Magyarországon korán ráéreztek.

Aktualitása, máig tartó hatása a történetfilozófia keretében érződik, ugyanis a historizmus Herder kibontakozó tehetségével, az ő fellépésével veszi kezdetét.

IV.

A magyarságra nézve Herder az egyetlen és rendkívüli módon megrázó mondatát 1791-ben írta le, vagyis ebben az évben terjedt el nyomtatásban a „statisztikai következtetése”.

Még mielőtt bővebben rátérnénk erre a mondatra, hadd figyelmeztessünk arra, hogy Herder és Schiller életművét összehasonlítva Mikó Imre arra a következtetésre jutott, hogy Herder számára nem az ember és az emberiség, hanem az emberek egyes csoportjai, vagyis a népek az irányadók. Mikó megállapítja, hogy Herder fejlődési gondolatát teljesen leibnizi értelemben magyarázza, és előre dolgozik Spencernek, illetve Darwinnak.

Az imént Herder egyik maradandó művéből idéztünk hosszasan. Pontos címe: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1784–1791; ennek IV. kötetében jelent meg a magyarokról szóló megállapítása. Az emberiség történetének filozófiájához írott gondolataiban Herder többek között arra is rámutatott, hogy az embernek az ösztönök biztonságos rabsága helyett az ész és a szabadság kockázatos kiváltsága jutott osztályrészül. Ismételjük azt is, hogy az embernek a humanitás, vagyis az emberiesség az ismertetőjegye; továbbá, hogy a történelem folyamának az értelmét a fejlődésben találjuk meg, és hogy a fejlődésnek négy fázisa van, úgy mint azt Versegly és Kölcsey is átvette. Mindezek után a bevezető kérdésünk: vajon a magyarságot Herder eleve az előregedés stádiumában szemlélte? És ha már odasorolta, vett-e azután annyi fáradságot, mint valamikor Leibniz, aki komolyan érdeklődött a magyarok származása és nyelve iránt?

A fentebb idézett művében Herder páratlan beleérző képességgel ír a középkori Németországról, a görög kultúráról vagy éppen Kínáról. A szláv népekről azt írja, hogy békeszeretetük és szorgalmuk alapján nagy jövő vár rájuk. A magyarokról állítólag egy történelemkönyv lapalji jegyzete nyomán jelölte meg a közeli kipusztulásukat. Vajon a Schlözer-féle világtörténelem volt a Herder magyarokra vonatkozó forrása? Abban az időben a magyar evangélikus iskolákban ez a világtörténelem volt a kötelező tankönyv. Megjegyezzük, hogy a magyarok már Herder előtt reagáltak Schlözer nyomasztó következtetésére.

Bármi volt is Herder forrásanyaga, hisszük, hogy nem akarta bántani a magyarokat, és esetében szó sincs szándékosságról. Komor jóslatával – közvetve és közvetlenül – még ha bosszantóan is, de eszméltetőleg hatott a magyar gondolkodók java részére. Száz év múlva például Ady Endre egyenesen ítéletesen szólott a nemzet romlásáról, de „föllebbezését a hivatalos ország nem írta az égre...”. Kétségtelen, hogy Ady tisztában volt azzal, hogy korában minémű károsodás érte a nemzeti tudatot, és azzal is, hogy ez még „a számokkal mérhető meggyengülésnél” is katasztrófálisabb.

Illyés Gyula azt mondja a *Hajszálgyökerek* című írásában, hogy a világirodalomban nem tud még egy olyan lírikusról, aki egy Ady dühével átkozta s verte volna nemzetét. Az „előreverés” a tunyaságot és a közönyt ostorozta. Schlözer világtörténetének, Péczeli József hazafiakhoz intézett könyörgésének, Herder ominózus mondatának, Ady vészjelző harangozásának, Illyés Gyula nemzetföltő megindultságának az összefüggését szintén a *Hajszálgyökerek* sorai között találjuk meg, éspedig a tükörállítás mikéntjében. A tükörállításnak ereje van, ez az erő sorsszerűnek tűnik, de nem a végzet irányítja: „Hogy egy népnek milyen a lelki világa, a lelki képe, annak kialakításához nyomósan hozzájárul, hogy milyen tükröt tartanak elébe. Ez a tükörtartás világszerte a szellem embereire – különösen a tollnak s az eszmecsere egyéb eszközeinek forgatóira – hárul”.

Az Illyés Gyula közismertté vált politikai esszejéből – *Válasz Herdernek és Adynak* – idézzük az agonizálás tükörképét előrevetítő, 1791-es herderi szöveg

fordítását: „A magyarok vagy madzsarok az egyetlen népe ennek a törzsnek (mármint a finn-ugornak), mely a hódítók közé bejutott... Most aztán szlávok, németek, wallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán már nyelvükkel is alig találkozunk.”

Herder forrásműve még tisztázatlan, a szövegekörnyezet is megvilágításra szorul. Ennek az egyetlen magyar vonatkozású herderi mondatnak a származásával e helyen nem foglalkozhatunk kimerítően. Tekintsük inkább tükörtartó állványnak úgy, ahogyan azt Illyés Gyula is használta.

Ezt a szokatlan írást először a *Magyar Nemzet* közölte 1977. adventjében. Nemsokára a *Szabad Európa Rádió* is sugározta, és aki csak hallotta, alig mert hinni a fülének. Mert Illyés Gyulának ez a Herderre és Adyra valóban hivatkozó, irodalomtörténeti színezetű tanulmánya nemzetpolitikai üzenetet hordozott: a kádári kormánytól számon kérte a magyarság megfogyatkozását, magárahagyatottságát. Saját világának a süketnémaságát az orvos szemével vizsgálta, hogy az igazmondó próféták bátorságával tudjon visszamenni a bajok forrásáig.

A Herder-díjas Illyés Gyula még herderi kategória szerint is a nemzet költőjeként és a nemzet képviselőjében hordozta a kiszolgáltatottság fájdalmait. Felhatalmazását a magasból nyerte, hogy átléphesse a túróképeség hivatalosan kimért határát. Ahogyan a herderi jóslat a félelmet űző tolla hegyére került, a tükörtorzítók még Illyés Gyula nevének hallatára is felszisszentek. Úgy hírlík, hogy még Herderről is jelentést írtak...

Negyed századdal ezelőtt, a párturalmi ideológia reflektoraival szembenézve csakis az Illyés Gyula hírneve és tekintélye tudta meghátráltatni a cenzúra oroszlánját.

Ma, az egyesülő Európában, anyaországi népfogyatkozásunk és újabb exodusaink adatainak tükrében tehetjük-e, hogy ne tusakodjunk a magyarság fennmaradásának jelenlegi gondjairól? Ez lenne a második kérdésünk e mondat történetének időszerűsége kapcsán. Szélszövegzeiteinkből egy másik világhíres német tudós biztat a felelősségünk vállalására. A kiváló Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) átérzéssel hívta fel a tudomány figyelmét az erdélyi szászokra: „Örök szégyen lenne, ha német nyelvünk Erdélyben a hanyagságunk miatt kipusztulna.” Mondotta mindezt Leibniz a 18. század elején, tehát háromszáz évvel ezelőtt a wolfenbütteli könyvtárban, és még féltő rokonszenvvel fűzte hozzá: „Idegen nyelv átvétele rendesen szabadságvesztéssel és idegen igával jár együtt.”

Leibniz és Herder szász–magyar vonatkozású megjegyzéseit tapasztalataink alapján állítjuk párhuzamba. Leibniz felé „visszajelezzük”, hogy őszinte aggodalma jogos volt, az erdélyi szász nemzetből már csak romániai szász népcsoport maradt. Herder felé a saját gondolataiból szedegetjük a csóvát: ha a történelem irányítható, akkor sugározzon csak a humanitás elméletéből a hatóerő...

Az, hogy a történelem irányítható folyamat, Herder történetfilozófiájában fő vonalat képviselt, de nemcsak nála, hanem jellemző volt az egész német historizmusra is. A német historizmus egy másik herderi alap gondolata: „Minden

nemzet önmagában leli meg boldogságának középpontját, magában hordja azt, mint a golyó a súlypontját.” (*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. 1774. – Még egy történetfilozófia az emberiség nevelésére)

Herder úgy látja, hogy minden kornak önmagában van értéke, és a történelemben nem egyszerűen „fejlődésről” és nem is „elfajulásról” van szó. A fejlődés dialektikájában azt érzi, hogy a történelem menete értékeket semmisít meg – és terem is új értékeket.

Ennek a tanításnak az alapján kialakult egy olyan szemlélet – Palágyi Menyhért (1859–1924) szerint –, amely nemcsak a kiegyezést, hanem a kiegyezéssel politikát is igazolja. Palágyi kétségbe vonja, hogy az emberi érzelmekkel diplomata módra lehetne megalkudni, amikor nemzetek sorsáról van szó.

Katona Lajos (1862–1910), a néprajz és az összehasonlító irodalomtörténet-írás szakembere pedig egyenesen a maga korának a feladatát látta abban, hogy természettudományosan vizsgálja, illetve rostálja az örökölt herderi és hegeli igazságokat. Az európai ember önszemléletében fordulópontnak tekinti a romantikát, de arra is figyelmeztet Katona: amellett, hogy a romantikusoknak „hámlára van kötelezve” a tudomány, a romantikusok igazságai ábrándokkal vegyültek (utaljunk csak Schedius Lajos populárfilozófiájára vagy Csaplovics János genetikai irodalomszemléletére). Katona Lajos rámutatott arra, hogy a romantikusok „igazságaik felismerését gyakran csupán intuíciójuknak, spekulációiknak és géniuszuknak köszönheték”. Azt is érzékeli, hogy Herder eszmevilága romantikus vonásainál fogva sokféle értelmezésre ad alkalmat.

Valóban, Herdernek csak ez az egy mondata is rendkívül sok reflexiót váltott ki, és mély nyomokat hagyott az irodalomban. Üzenete folytán ez a gondolat még mindig (ön)vizsgálatra és „exegézisre” kényszerít. Villámcsapás fényénél keltezett dátuma van e gondolat felröppenésének, de pontosan ekkor tudatosul az anyanyelv és a nemzeti kultúra védelmének szükségessége. A magyar nyelv ápolásának a szüksége kevésbé szorul magyarázatra. A vigyázó szemeket annál inkább a nyelv-vesztésnek és a beolvasztásnak az okaira kell vetni, s főleg a mögöttük álló érdekekre.

Mielőtt Herder annak idején közölte volna a magyar nyelv kipusztulásáról szóló látomását, Péczeli József komáromi református lelkész az 1789-es *Minde-nes Gyűjteménye* oldalain így reagál a németesítő nyelvtörvénynek vagy akár-miféle történelemkönyvnek a fenyegető tükörképére: „Nosza azért nemes Hazafijak! Valakinek ereikben csak magyar vér tsergedez, ne engedjük, hogy mi restségünk, s hidegségünk miatt a mi szép nyelvünk s azzal együtt híres Nemzetünk emlékezete eltöröltessék!”

V.

Magyarország nemzetiségeinek ébredése is kapcsolatba hozható a herderi mondattal. Tisztázás végett mindenképpen fontos, hogy rögzítsük az *akkori* nemzetiségek ébredésének időpontjára vonatkozó észrevételeinket.

Herder magyar vonatkozású jóslatának félreértelmezése, toldozgatása és kárörvendő terjesztése külön tanulmányt igényel, a határok mentén járva, el egészen Scotus Viator bekapcsolódásáig, Trianonig.

Erdély korabeli sorsának alakulására nézve azonban Herder filozófiai köpenye nem vetett árnyékot. Herdert a legkevésbé sem lehet felelőssé tenni az erdélyi románság vagy szászság ébredéséért, mert az ő fokozatos értelemben vett ébredésük már jóval a Herder születése előtt elkezdődött. Az ébredés folyamatában jelentős tényezők hatottak, úgymint a rekatalizáció, az unitus egyház mesterséges létrehozása, a betelepítések, a határőrezredek felállítása, a görögkeleti egyház lázadása és elismerése.

II. József erdélyi utazásai, az újabb birtokösszeírások, népszámlálások, iskolatörvény, nyelvtörvény, végül pedig a Horea vezette felkelés rajzolja ki a román és szász ébredés erővonalait Mária Terézia és II. József uralkodása idején.

Jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben Herder művelődéspolitikai hatásáról csak a halálát követő évtizedek múltával lehet beszélni. Simion Bărnuțiu 1841-es balázsfalvi szónoklatának egyik érvelésére hivatkozhatunk, amikor a görög katolikus konzisztóriumban a magyar nyelvtörvény-javaslatot utasítja el. Ez az adat a maga környezetében nem meglepő. Annál feltűnőbb, hogy a herderi idézet nyomtatásban való megjelenésének évében készült el az erdélyi románok legfontosabb 18. századi politikai irata, a *Supplex Libellus Valachorum*. Szerzője Méhesi József guberniumi titkár, a kolozsvári unitus esperes fia. A társszerző Ignatie Darabont, nagyváradi unitus püspök. Ebben a felterjesztésben a papságnak és nemességüknek olyan jogok biztosítását követelik, mint amilyenekkel a másik három elismert *natio* bírt. A statisztika mellett ősjogaikat tekintik bizonyítéknak és a Micu-Klein féle dák-kontinuitás útján járnak. Innocentie Micu-Klein unitus püspök az 1733-as összeírás eredményeire hivatkozva hirdette, hogy a románság létszáma bármely más erdélyi nemzetnél nagyobb. Már ő is sürgette az erdélyi románoknak a három *natio* melletti, negyedikként való betagozását. A még általa vezetett 1744-es balázsfalvi zsinaton a köznép szerepére is számít, amikor azt kérdezi, hogy a harcban várhatnak-e segítséget a néptől, és ha igen, miképpen?

Az ősjogok keresése az erdélyi szászoknál még korábbi keletű, mint a Școala Ardeleană képviselőinél. Eredetük gyökereit korszakonként elfelejtve múltteremtésbe kezdenek, többek között azzal a céllal, hogy az eredendő jogaikat is igazolhassák. *Das Alt und Neue Teutsche Dacia* címmel Tröster írt egy könyvet 1666-ban. Az erdélyi németekről már Kr. e. 300-ban is biztos adatokat talált.

Töppelt, egy másik erdélyi történetíró, 1667-ben kiadott latin nyelvű művében azt írja, hogy a szászok a dákok utódai. Száz év múlva még a felvilágosodott Samuel Brukenthal is arra keresi a bizonyítékokat, hogy a szászok a gótoktól származnak. Egyetlen mondat erejéig jegyezzük meg ezen a helyen, hogy még ezeknek a korai eredetkutatásoknak sem volt mellékes az érzelmi és közvélemény-formáló szerepe. A 18. század elején azután maga a szász királybíró, Valentin Frank von Frankenstein elégelte meg a fellengzős eredetkutatást.

Az akkori igazi magyarellenes irodalomról is említést kell tennünk. Alois Hoffmann, a pesti egyetem némettanára 1790-ben például két pamfletet írt. Az egyiknek *Bábel*, a másikkak *Ninive* a címe. Hoffmann a röpiratait, neve elhallgatásával, II. Lipót titkos megbízásából írta. A magyarságot a rágalmakkal szemben Alxinger, az osztrák Wieland-követők tehetséges képviselője védte meg.

Karl Schmallögger nevét csak azért említjük itt, mert a kor mozaikjához tartozik, hogy 1786-ban Pesten egy általa írt alkalmi balettet mutatnak be, címe: *Hora und Kloska*. A művet nem ismerjük, jelzését a Pukánszky Béla-féle magyarországi német irodalomtörténetben találtuk.

Herder és az erdélyi nemzetiségek ébredésének vonatkozásában még két adatra szeretnénk felhívni a figyelmet. Elsőként August Ludwig Schlözer göttingeni professzor munkájára mutatunk, amely 1795-ben jelent meg: *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (A németek története Erdélyben) címmel. A könyvet a népi öntudat erősítésére szánta, és valósággal lázba hozta az erdélyi szász értelmiséget. A historikus Schlözer statisztikát is tanított, tanítványai között magyar és szász diákokat találunk, levelezett az erdélyiekkel. Művének megírását Erdélyből forrásanyagok megküldésével támogatták. Az előbbiekben Bíró Ferenc nyomán elhangzott az a feltételezésünk, hogy Herder is a Schlözer valamelyik művéből merítette azt a bizonyos mondatot. Benkő Samu-nak a Göttingen, Gauss és Erdély kapcsolatáról írt tanulmányából megtudjuk, hogy a göttingai Georgia Augusta egyetem 1737-es megnyitásától a rákövetkező száz esztendőben majdnem kétszáz erdélyi diák tanult, akik vagy református magyarok vagy pedig evangélikus szászok voltak. Az egyetemalapító II. György angol királynak és az egyetem vezetőinek az volt a fennszóval hirdetett célja, hogy a nemzetek felemelésére ott műveljék ki Európa államainak tudósait és politikai vezetőit.

Másik adatunk az 1790 decemberében megnyitott kolozsvári országgyűléshez kapcsolódik. A három nemzet képviselői – magyarok, székelyek és szászok – megegyeztek abban, hogy a románság még nem ruházható fel rendi jogokkal, és csupán a vallásszabadságukat biztosították. A II. Lipót császár kezéből érkezett, illetve a kamarája által továbbított memorandumot, a *Supplex Libellus Valachorum* az országgyűlés 1791-ben elutasította.

A temesvári szerb nemzeti kongresszus területi önkormányzati kérését és külön szerb kancellária felállítása iránti kérelmét II. Lipót császár szintén

1791 tavaszán utasította el. Az eddigieket összegezve: a magyarság elfogyására vonatkozó pesszimista megállapítás erdélyi viszonylatban visszhang nélküli volt. Késői hatása azonban mintha palackból szabadult volna, és ráadásul szerzési vággyal erősítette föl a már beindult ébredési folyamatokat.

Ismét szükségét érezzük, hogy Illyés Gyula *Válaszához* térjünk vissza: „Herder már európai tekintély, a szellemi életnek győztes irányítója, amikor jóslatára fölkapják fejüket – nemcsak a magyarok. Azoknak a népeknek a szellemi vezetői is, melyek közé az a kis számú nép Herder szerint is be van ékelve. Herder nem rosszakarátú, mégis szerencsétlen meghatározásával kezdődik az az ébredés is, amely a magyarságot egy sor egymásra utalt nép közt idegen testnek fogja hirdetni.”

Az eszméltető változásokat Herder idejében inkább az alapvető szabadságjogok ismeretének elterjedése nyomán kereshetjük. Történelmi dátum, hogy 1789 augusztusában a francia Nemzetgyűlés elfogadta az *Emberi és Polgári Jogok Deklarációját*. Magyar földön a Martinovics Ignác-féle jakobinus mozgalom véres felszámolása, azután a szabadkőműves páholyok betiltása jelentette az eszmeáramlás gúzsbakötését.

A franciaországi változások, a tömeges európai háborúk közepette Herder még mindig – vagy főleg akkor – bízott az emberiség mindent átható szellemi erejében. Az 1792. évi látomásában a megmaradást előlegezte meg, azt, hogy a politikai élet bármiféle ébresztése vagy manipulálása ellenére a népek békében élhetnek egymással. Arról álmódott, amit mi is szívesen mondunk tovább a Grimm-testvérekkel, akik ösükként és tanítójukként tisztelték Herdert. „KabINETEK BECSAPHATJÁK EGYMÁST: politikai gépezeteket egymás ellen lehet fordítani... a nemzetek nem fordulnak egymás ellen; egymás mellett élnek és családtagokként segítik egymást. A hazák véres harca hazák ellen az emberi nyelv leggonoszabb barbarizmusa.” (*Briefe zur Beförderung der Humanität*. 1792 – Levelek az emberiség előmozdítására) A barbarizmus sajnos sokszoros telitalálatként érvényesült az átviharzott két évszázadban. A kertjeink alatti tegnapi háborúkat, a nemzetek balkáni irtását is az okozta, hogy egymást vagy a kisebbiket kiközösítették. Ehhez pedig egy mondat is elég.

VI.

Megemlékezésünk epilógusában az olvasót a szelektív felejtés veszedelmére figyelmeztetjük: Herder *teljes* életművét kell látni. Gondolatainak utóéletében is a teljesség szemléletére kell törekedni. Nemzethalál-jóslata még sokáig fog a botránkozás kövéül szolgálni, de ettől senkinek se gyökerezzék földbe a lába.

Herder példamutatása szolgáljon indítással a népek irodalmának és művelődéstörténetének, egyházi és lelki életének a tanulmányozására. Kívánsága szerint: legyen fülünk a költészetre, amely az élet kifejezése. Borúlátását is meg kell szív-

lelni, miszerint a civilizáció béklyóiba kötött ember nem is él igazán, erkölcsileg beszűkül. Kányádi Sándor írta a múltkorában, hogy az eleink megnyugodva tudták: a tragikus életérzés előbbre viszi a világot. Ebből ésszerűen az következik, hogy a minősíthetetlen igénytelenséggel szemben fájdalom árán is ki kell emelkedünk a tudományban és művészetben. Új honfoglalásunk vezérigéje legyen a hit, remény, szeretet, vagy a herderi fény, szeretet és élet... Keresztes József nagyváradi és szalacsi prédikátorunkat ismétljük II. József idejéből: a ruha és az Istentől kapott nyelvünk úgy is különös nemzetté formál minket...

Az emberiségről pedig végül annyit, hogy ezt még a szobraink és az igazán békés temetőink is áhítazzák. Nem tehetjük, hogy befejezőként ne másoljuk ki Johann Gottfried von Herder gondolatait az imádságról:

„Háromféle az ember imája a Mindenhatóhoz, s az egyik hatályosab a másikonál.

A halk hangon tett ima néki tetszik: meghallja szíve mélyében és kegyelmesen fogadja a rezgő ajkáról ellebbenőt.

A nyomornak nagy kiáltással tett imája keresztül hat a fellegeken, s parazsat gyűjt az elnyomó fejére.

De hatalmas az elhagyott könnye, ki szilárdul ragaszkodik Istenhez, és kimúlik. Keresztül tör ez minden akadályon, elhat Isten színéhez, és magára vonja tekintetét.” (*Vezércsillagok*, 367.)

Megilletődve Herder belső látásán, végül egy felejthetetlen élményünket osztjuk meg. Családommal azért utaztunk Weimarba 1990. június 30-án, hogy éppen ott lehessünk tanúi a kelet-németországi változások utolsó óráinak. Vasárnap reggel a vietnami vendégmunkások arca apokaliptikus hangulatot tükrözött, és látszott, hogy a csoportokban járkáló orosz katonák is szédelegnek. A piactéren ujjnyi vastagon hevert az eldobott alumíniumpénz, mindenki elhajított címereken taposott. Elmentük az emlékhelyekre, ahol már régebben is jártunk, fényképeztünk, jegyzeteket készítettünk a DDR torának romjairól. Németeket alig láttunk a virrasztó után, de egy-egy maroknyi mégis csak elindult az istentiszteletre. Az óvatosan szemlélődő állampolgárok rezignáltan rögzítették a helyzetet: vajon végérvényesen megváltozott a világ?

A weimari templom falán pedig a sok elmés felirat között, amelyek mind arról szóltak, hogy temetik a rendszert, meg hogy most kit merre visz a végzet, megpillantottuk az egyik ott nyugvónak címzett „feleselést”:

Herder, csődbe jutottunk!

Ígérhet-e egy másik világot?

Vesszen ez a gyarmat, legyen igazság!

Proféciát is láttunk a falon: megmérettél és híjával találtattál!

A Herder egyik verséből vett idézet: az életünk egy álom, egy álom ezen a földön – ugyancsak beillett a sorsválasztással járó érintettség pillanatfelvételébe.

„Ein Traum, ein Traum ist unser Leben auf Erden hier.” (*Ein Traum*)

A mi életünkben addig az volt az első ország, a Herder pátriája, amelyről láttuk, hogy grammatikailag is a helyére került. Előtte vajon szükségszerűen megbűnhődött-e az, aki tévedett?

Mondják, hogy összenő az, ami együvé tartozik. Ezt érzékeltük akkor a helyszellemében. Megilletődve néztük a változást, és olyanok voltunk, mint az álmodozók... Tűnődtünk az idők és az eszmék járásán, ámultunk a tükör körforgásán, merengtünk az időzített történelmi változások weimari környezetében, ott, ahol Herder végső igent arra mondott, ami nem változó, hanem maradandó fény, soha el nem múló szeretet és élet.

2003-ban nagyszerű kiállítást rendeztek Budapesten, a Terror Háza Múzeumban Márton Áron erdélyi római katolikus püspök emlékére. A kiállítás anyagát 2004-ben Erdélybe is áthozták, és a nagyobb városokban kiállították. A kolozsvári Márton Áron-emlékkiállítást abban a teremben rendezték be, ahol az egykori egyetemi lelkész, a későbbi püspök híres előadásait tartotta. A kiállítás megnyitó beszédét Vízi Zakariás római katolikus pap tartotta. Márton Áron életét és működését az erdélyi keresztény egyházak kivétel nélkül nagy tisztelettel kísérték figyelemmel. Ezért örömmel adjuk most közre az emlékkiállítás megnyitó beszédét.

VÍZI ZAKARIÁS

MÁRTON ÁRON

Boldogemlékü Márton Áron püspökre, Isten szolgájára emlékezzünk püspökké szentelésének 65-ik évfordulóján

Az egyház szolgálatában álló emberként a Szentírásból vett gondolattal indítanám mondanivalómat. Valahányszor Isten megszólított és üzenetének szolgálatára hívott valakit, legtöbbször lelkük mélyén így fohászkoztak: „De hát ki vagyok én, Uram? Mózes pedig így vall: Én még beszélni sem tudok.”

Ugyanezt mondhatnám magamról is, ki vagyok én, hogy Erdély szellemi vezéréről, nagy püspökéről és szentjéről beszéljek ma itt Önöknek? De ha már ezt kell tennem, a legnagyobb örömmel teszem, és egyben megköszönöm a bizalmat, és kitüntetésként fogadom.

Czirják Árpád, az *Erdélyi Magyar Breviárium* című könyv szerzője így indítja művét: „Mi magyarok megfogyatkoztunk és mostohatestvérek lettünk, talán nemcsak a nagyvilág, hanem még a szentistváni birodalom csonkjában élő testvéreink számára is, így hát nem adatik nekünk más lehetőség, mint a halottakhoz fordulni, megidézni a nagyok szellemét, akik porba tértek ugyan, de egykor Erdély porából vétettek.

Ha élők és holtak elválaszthatatlanul összetartoznak, hihetjük, hogy porba tért eleink nem hagynak cserben, könyörgésünkre fönixként megelevenednek és hallatják szavukat. Hátha az élők szavára nem figyelők a holtak üzenetét megszívlelik.”

Ezért vagyunk mi is itt. Emlékezni, szellemét és erkölcsi hagyatékát megidézni annak, aki számunkra nem halt meg, és nem is fog meghalni, amíg Erdély földjén magyar szó hangzik. Márton Áron püspökre emlékezzünk püspökké szentelésének 65-ik évfordulóján, és naponta imádkoztunk közbenjárásáért.

Én személyesen ismerhettem, és ezzel dicsekszem is. De róla beszélgetve fiatalabb ismerőseimmel büszkén mesélik, hogy szüleiket, nagyszüleiket maga Márton

Áron bérálta, kezét fogtak vele, elkísérhették egy-egy útjára, szolgálatába állhat-
tak a szolgának. A rendíthetetlennek, akiben ott lakozott a nagyszerű egyszerűség.
A pásztornak, akinek minden cselekedetéből kiviláglott az ország, a társadalom, a
saját szűkebb és tágabb környezete iránti magas felelősségérzet. Tisztesség szá-
munkra, hogy érintkezhattünk vele és megérezhettünk valamit kisugárzásából.

Meghatározó tulajdonságunkká vált a közöny, fiataljaink értékrendje sokszor
hiányos vagy rossz. Nem vesznek és nem veszünk tudomást arról, mi őrizte
meg magyarnak ezt a természeti és lelki szépségekben is oly gazdag, változatos
Erdélyországot. Igen: a vallás, a vallás által irányított és szervezett élet, a kiváló
főpapok, élükön Márton Áronnal, aki kimondta, amit gondolt, cselekedte, amit
kellett, szemébe nézett az árulónak, szembenézett a valósággal is.

Vállalta kiválasztottságát is nagyszerű egyszerűséggel.

Családfője volt egyházának, és nem zárt ki senkit ebből a családból, sem
más vallásúakat, sem más nemzetiségűeket, hiszen Erdély nagy családjában
gondolkodott és tervezett. Az ő imájának sorsformáló ereje volt, imájával tette
imádkozóvá népét.

Márton Áron imádsága életet jelentett, forrást, harcteret, igényt, megtisztu-
lást, vigasztalást, elevenné vált az élettelen világ, és megszólalt belőle az erdélyi
magyar-székely ember imádsága. Márton Áron soha nem volt elégedetlen, nem
zúgolódott: mert mindig mindent kért és mindent megköszönt.

A Nagyszeben melletti schellenbergi csata után Erdély Lengyelország felé
tartó bíboros-fejedelmét, Báthori András Csíkszentdomokos felső határában,
Pásztorbükkön Mihály vajda lefizetett emberi (Ördög Balázs és társai – sajnos,
magyarok) lefejezték. A hagyomány szerint Róma büntetést rótt a falura, ke-
mény böjtre, vezeklésre fogta őket.

De közel háromszáz esztendő múlva megérkezett az isteni kárpótlás. Hiszen
ugyanitt, Csíkszentdomokoson, Márton Ágoston és Kurkó Juliánna szülők csa-
ládjába, a templom közvetlen közelségébe megérkezett a harmadik gyermek:
1896. augusztus 28-án megszületett Márton Áron. Nevét a *Kivonulás* könyvből
kapta, az aranyszavú Áronról, akit a rabaságban élő választott nép istene a sza-
badító Mózes segítségére rendelt. Márton Áron gyermekkorát semmi különös
esemény nem jellemzi, együtt élt, tanult és imádkozott, dolgozott szüleivel,
falusfeleivel, a többi gyerekekkel. Itt járta az elemi iskolát, s talán az első hosz-
szabb útja éppen Csíksomlyóra vezetett a Mária-kegyhelyre, a pünkösdi búcsú-
ra, szüleivel és falusfeleivel közösségben, gyalog.

A következő állomás számára újból Csíksomlyó, az obszerváns ferencesek
gimnáziuma, később a csíkszeredai gimnázium. A jó képességű gyermek nem ho-
zott szégyent magára és családjára, a tanulást elsőrangú kötelességének tartotta.
1915. június 12-én érettségi oklevelet szerzett a gyulafehérvári Gimnáziumban.
Papi hivatástudata ébredőben volt ugyan, de várt a végleges döntéssel, úgy érez-
ve: nem teheti, amíg sorstársainak a háború okozta szenvedéseket kell elviselniük.

Annak ellenére, hogy a háborút mindig rossznak tartotta és keményen elítélte, még ebben az évben a frontra került, sőt, háromszor is megsebesült. Huszonkét éves korában szabadult, és otthon nagy lendülettel kezdte újra az életét. És ekkor döntött. 1920-ban a gyulafehérvári Papnevelő Intézet lakója és hallgatója lett. Négy év múlva, 1924-ben, gróf Majláth Gusztáv Károly megyéspüspök pappá szentelte. A püspök – különböző állomáshelyekre küldve őt – végigvezette az apostoli munka és az élet minden szakaszán. Segédlelkész volt Ditróban és Gyergyószentmiklóson, hittanár Gyergyószentmiklóson és Marosvásárhelyen. Plébánosi kinevezést kapott Verestoronyra, majd tanulmányi felügyelő lett a szebeni Szent Teréz árvaházban. Püspöki levéltárosi és titkári szolgálatot látott el Gyulafehérváron. Egyetemi lelkész és hitszónok volt Kolozsváron.

A különböző régiókon átvezető út és ennek sokszínűsége, majd a dél-erdélyi magyarság szenvedése felismertette és kimondatta a jövő püspökkel, amit mindig rendületlenül vallott: „A teremtő Isten elgondolása szerint, a kis népek létjoga éppoly erős, mint a nagyoké. Élni akaró nép még a kisebbségi sorsban sem törődhetik bele abba, hogy magát feláldozza a többség nemzeti önzésének...” Ezért a politikának félre kell tennie az önzést és alattomoságot. „Erdélyben csak akkor lesz békés együttélés, ha a politikusok is az örökkévalóság távlatában gondolkodnak. Ezért le kell győzni a rideg önzést a nevelésben és a politikában egyaránt, és érvényesíteni kell a testvéri szeretet szellemét.”

Majláth püspök valószínűleg utódját látta meg benne, mert Gyulafehérváron személyes szolgálatába állította. Magával vitte Rómába, és bemutatta a pápának. Egyetemi lelkészként Kolozsváron, a kincses városban megismerkedett és mély belső kapcsolatot alakított ki a kor legtehetségesebb, legtekintélyesebb és legelkötelezettebb embereivel, Venczel József szociológussal és György Lajos egyetemi professzorral. Együtt gondolkodva és népünk sorsáért együtt aggódva felismerték, hogy olyan időket élnek, amikor mindent és bármilyen áron meg kell tenni, hogy népünk műveltebb legyen, tudjon helyesen gondolkodni, hinni és cselekedni megmaradása és jövőjének biztosítása érdekében.

Majláth püspök, látva papja értékes sikereit, 1934-ben a Katolikus Népszövetség igazgatójává nevezte ki. Márton Áron született pedagógusként nagy lendülettel szervezte meg az iskolán kívüli népnevelést, az ifjúsági énekkarokat, megalapítva a Népszövetség keretén belül az orvosi és pedagógiai szakosztályokat is. 1936. március 15-én a kolozsvári Szent Mihály plébániára kapott ideiglenes kinevezést. A csőd szélére jutott egyházközséget éleslátásával az erős infláció ellenére is sikerült talpra állítania, sőt, újra fejlődővé tennie.

Márton Áron 1938. szeptember 14-én, a Sacra Congregatio Consistorialis 630. számú dekrétuma értelmében a gyulafehérvári egyházmegye apostoli kormányzója lett, és ugyanebben az évben, december 24-én az Apostoli Szentszék XI. Piusz pápa által a gyulafehérvári egyházmegye püspökének nevezte ki.

1939. február 12-én Andrea Cassulo apostoli nuncius a kolozsvári Szent Mihály templomban Pacha Ágoston temesvári és Fiedler István szatmár-nagyvárad

püspökök segédletével püspökké szentelte. Erre emlékezve ma tudatosan vagyunk itt, elkötelezett tagjai magyarságunknak és egyházunknak, tudva azt, hogy a nagy események forgatagában központi szerep jutott akkor is, ma is a kincses Kolozsvárnak és a Szent Mihály plébániának.

Márton Áron püspöki jelmondata rövid: „Non recuso laborem” – Nem utasítom vissza a munkát. Ez végigkísérte földi életét. Nagyon jól tudta, hogy a nagy időknek nagy emberekre van szüksége, és ennek tudatában látott hozzá főpásztori munkájához. Sajnos, már a következő esztendő számon kérte ígérését. 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés kettészakította Erdélyt, és a fiatal püspök egyházmegyéjének egyik része, Észak-Erdély Magyarországnak, a kisebbik, déli része Romániának jutott.

A háború, a határmódosítások, az ezzel járó megpróbáltatások és szenvedések feszítő próbára tették Áron püspököt testileg és lelkileg egyaránt. Határozottan kiállt a szenvedők és mindazok mellett, akiknek „fájt az élet”. Azt mondta: „Krisztus papjának elutasíthatatlan kötelessége, hogy az igazság mellett kiálljon, és az emberben – bármilyen hitet valljon és nyelvet beszéljen is – a testvérét nézze!” Megdöbbenve és mélyen megrendülve hallatta szavát a zsidók deportálásának szörnyősége láttán, és újból szól: „Az embertelenséget akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményben közre.” Saját fajtájának testi-lelki nyomorúságát látva így kiált a politikusokhoz: „Ne feszítsétek népünket egy újabb ítélettel a régi keresztre!”

Egyházát és népét mégis nagy csapás érte, mert a Szovjetunió védelmét élvezve az akkori hatalom az egyházi iskolákat és közintézményeket államosította, a szerzetesrendeket feloszlatta, a vallást a templomokba szorította vissza. De Áron püspök nem hátrált meg, sok papjával együtt a különböző börtönök pokla lett jutalma és osztályrésze. Ezt is vállalta: tudva azt, hogy bár a tanítvány nem lehet nagyobb mesternél, a krisztusi sorsot vállalnia kell. 1949. június 21-étől megkezdődött a „keresztút”. Letartóztatták, börtönbe vetették, megalázták, s bár lelkileg megtörni nem tudták, fizikailag embertelen módon jártak el vele. A szenvedések idején is a krisztusi szeretetet hirdette. Cellatársaiba hitet, reményt és szeretet öntött, mert tudta, hogy lesz feltámadás is. Ez a nap számára 1955. március 24-e volt, amikor újból visszatérhetett Gyulafehérvárra. Főpapi lendülettel vette kézbe ismét egyházmegyéje és papjai vezetését. Végiglátogatta Erdélyt, béрмаútjai és beszédei valóságos tüntetések voltak a kommunista rendszer visszásságai ellen. Ezért tízévi háziőrizetre kényszerítették. Ezt csak 1967-ben, Franz König bécsi bíboros romániai látogatása alkalmával oldották fel.

Márton Áron püspök azok közé a ragyogó csillagok közé tartozik, akiknek szellemi és evilági örökségét vitatni nem lehet, de emberi nagyságuk a magasztalást sem fogadná el. Mindazt, amit vállalt és testiekben-lelkiekben tett – a hűséget, a kitartást, a megmaradást, a tanítást –, egyháza és Isten népe érdekében tette.

Örök példa és viszonyítási alap számunkra. Hozzá igazodva kell megvizsgáljunk és megítélnünk magunkat, kinek-kinek egyenként, de az összmagyarságnak is: mit tettünk és mit teszünk azért, hogy méltók legyünk nagy püspökünk szellemiségéhez, és hogy megmaradásunkat biztosítsuk. Akkor is, de ma is nagy szükségünk volna olyan szellemi vezérekre, akik nem megosztanak, nem eladnak, hanem együtt gondolkodva és cselekedve megmentenének minket.

Amikor 1980. október elején a gyulafehérvári székesegyházban Márton Áron püspök holttestét felravatalozták és koporsójára tették a fedelet, a jelenlévők némelyike úgy érezte, hogy korszak zárult, s nemcsak az egyházmegye, hanem az erdélyi magyarság életében is. Márton Áron ugyanis „kinőtt” a felekezeti keretből. Egyházának mindig hűséges követője maradt, küldetését mégis egyetemesnek érezte, amit a különböző vallásfelekezetek éppúgy elismernek, mint az erdélyi magyar szellemiség képviselői

A nagy püspök ma hozzánk szól és azt üzeni: „Mi tespedtségben, roskadtan ténfergünk másfél évtized óta. Ahogy a történelem rohanó, vasas szekere elütött, azonmód fekszünk az útszélén, mutogatjuk sebeinket, panaszoljuk sérelmeinket, koldusmódra nyújtogatjuk kezünket a járókelők felé, de még nem szedtünk össze annyi önértetet és erőt, hogy fogunkat összeszorítva felálljunk, az út porát leverjük, és megmutassuk, hogy gyöngeségünk ellenére tudunk a saját lábunkon járni. Márpedig a saját sorsunkat magunk kovácsoljuk. Az élettől csak annyi kegyre számíthatunk, amennyit tőle makacs kitartással, megbonthatatlan összefogással, céltudatos és komoly munkával kikényszerítünk. A nagy időkhez nagy nemzedék kell, s megéri, hogy szerepet vállaljunk, összefogjunk, mint még soha, a nyomasztó jelenben is tántoríthatatlan bizalommal dolgozunk, és mindent megtegyünk a szent célért, s azokért, akik utánuk következnek.” (*Hitel*, 1939. IV. évf. 3. sz.)

Mi pedig mint volt hívei, papjai törekedjünk arra, hogy megfoghatkozott magyarságunk számára éberén tartsuk ezt a nagy erkölcsi és szellemi örökséget, szóban és tettekben egyaránt. Ez az örökség örökérvényű minden kor számára, de a mi féltve őrzött kincsünk is, ennek megbecsülése felnőtt kereszténységünk és magyarságunk mindenkori alaptökéje. Márton Áron-féle magyarnak lenni nem politikai, hanem szellemi és erkölcsi értékjelző. Márton Áron-féle magyarnak lenni annyit jelent, hogy különbnek lenni, küldetéssel bírni. Márton Áron-féle magyar az, aki – ha kell – többet szenved, többet dolgozik, és mélyebben imádkozik.

VINCZE ZOLTÁN

LÉTAY BALÁZS – DERÉKBA TÖRT RÉGÉSZPÁLYA

A kolozsvári régészeti iskola első nemzedékének munkássága – a tudományág gyors fejlődése és a gyakori politikai fordulatok ellenére – az eltelt évszázadban végig tudományos életünk állandó része maradt. A hivatkozások és a cefolatok ezt egyaránt tanúsítják. Pósta Béla új utakat taposó felismerései a magyar régészeti szakirodalom visszatérő témái voltak, s néhány éve az erdélyi köztudatban is ébredszik az iskolateremtő tudós emléke.¹ És a tanítványok? Roska Márton szakirodalmi útmutatója, az *Erdély régészeti repertórium*a és Buday Árpád *Római felirattana* máig megbecsült, forgatott kézikönyvek. Kovács István éremtani dolgozatai, ásatásai ma is a követendő példa erejével hatnak. Ferenczi Sándor és Herepei János szerteágazó érdeklődést tükröző írásai napjaink kutatói számára is hasznos adatokat, gondolatokat tartalmaznak. A felsorolásból hiányzik néhány név. Mindenekelőtt a Létay Balázsé. Nem a teljesítmény, az életmű, hanem a példa okán. Az alábbi sorok nem titkolt célja fénynyaládba öltöztetni a rejtőzködő életpályát.

A remény

Létay Balázs rövid életútja a székelység legnyugatibb szigetének egyik legnyugatibb helységéből, Aranyosrákosról indult. A falu a hegyek szorításából kiszabadult Aranyost dél felől kísérő lapos terasz és a Székelykő lábának találkozásánál, a mészkőóriás oldalában fakadó és a folyó felé igyekvő Rákos pataka partján fekszik. A tatárjárás után szervezett Aranyosszék legtöbb településéhez képest fiatalnak mondható. Neve nem szerepel a szék alapító oklevelében, sem az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzékben. Legrégibb említése – Rakus néven – 1357-ből való. Unitárius egyháza is csupán 1629-ben vált ki, zsinati döntéssel, a szomszédos várfalviból. Egyébként a két falu tájképileg összesimul, utcái régóta összenőttek, s néhány évtizede közigazgatásilag is egyesült. Erdők, legelők, szántóföldek, gyümölcsösök és veteményesek színes kavargása határozza meg a táj képét. Így volt ez egy évszázaddal korábban is. Ekkorra már a képzelet ro-

¹ Ferenczi István: *Pósta Béla, a múzeumszervező tudós*. Erdélyi Múzeum LXI(1999). 1–2. sz. 56–63. – Uő: *Pósta Béla*. Művelődés LIII(2000). 2. sz. 29–31. – Vincze Zoltán: *Pósta Béla-iratok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának levéltárában*. Erdélyi Múzeum LXIV(2002). 1–2. sz. 25–44.

mantikus kódébe vezett az egykori harcos székely múlt, s helyét a belterjes gazdálkodást meghonosító paraszti világ foglalta el.²

Ebbe a táj meghatározta munkás emberi világba született bele 1888. október 31-én a kis Létay Balázs. Bátyjai, Domokos és Pál után Létay Lőrinc és Pálfi Julianna harmadik gyermekeként tartották keresztvíz alá a helybéli unitárius templomban. Leánnyal, Klárával zárult a gyermekáldások sorozata. Balázs valamelyest egészséget örökölt szüleitől, s minden jel arra mutatott, hogy – a család felmenőihez és ma is élő leszármazottaihoz hasonlóan – hosszú élet elébe néz.³

A tanulást korán elkezdte. A szerény gazdaság körül végzett, a gyermek erejéhez mért teendők nap mint nap feladták az új leckét, a rétek-legelők léptenyomon kínálták az élményeket. A betűkkel, számokkal a helybéli hatosztályos iskolában ismerkedett meg. Alkalmassint hatéves korában írták első osztályba. 1894-es adatokkal ugyan nem rendelkezünk, ám egy néhány évvel később készült jelentésnek köszönhetően hiteles kép alkotható a rákosi iskolázottság korabeli állapotáról. Eszerint az 1901/1902-es tanévben Rákoson a 6–12 éves korosztályba tartozó 87 gyermek közül 78 (90%) járt iskolába, a 13–15 éves 30 gyermek közül pedig 22 (73%). A 17 beiskolázatlan tanköteles „egy része szegénység miatt szolgálni kénytelen, más része nyo(mo)rult cigány” – teszi hozzá a Torda-Aranyos körüli unitárius egyházközségek tanügyi jelentése. Az összességében 85 százalékos rákosi iskolázottság – szélesebb összehasonlításban – nem tekinthető rossznak. Az 1897/1898-as tanévben az egyházkör 1312 tanköteles gyermekének 84 százaléka járt iskolába.⁴

Az alapfokú iskolázottság kielégítőnek tekinthető minősítése ellenére nem állíthatjuk, hogy Rákoson és a környéken figyelemre méltó jelenség lett volna a szellemi feltörekvés. A tordai polgári fiú- és a polgári leányiskolában, valamint a tanonciskolákban 40 „vidékről való”, unitárius vallásos oktatásban részesülő növendéket tartottak nyilván. Tehát egyházközségenként átlag csupán kettőt-hármat. Az idézett 1901/1902-es jelentés szerint pedig Rákosról felsőbb iskolába egyetlen tanuló járt. Létay Balázs volt ez az egy.

A Létayaknál nemcsak a hosszú élet volt családi örökség. Hagyománya volt annak a szokásnak is, hogy a legkisebb fiú magasabb tanulmányokat folytasson. Így történhetett meg, hogy az apai nagybácsi, Létai Máté teológiai tanulmányokra adta a fejét, s az unitárius egyházközség papjaként tért vissza szülőfalujába. 1928-ban árközi papként fejezte be 51 éves szolgálatát, s vele életpályáját. Anyai ági rokon, a várfalvi születésű Pálfi Márton a kolozsvári egyetemen ma-

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* V. Pest 1871. 184. – Coriolan Rusu: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. II. București 1968. 240. – Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából*. Művelődés XXIV(1971). 6. sz. 7–11. – Nagy Miklós: *Földművelő Aranyosszék*. Uo. 16–19.

³ A fenti és néhány későbbi családi és magánéleti adat közléséért szintén Létay Lajosnak tartozom köszönettel.

⁴ Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára Kolozsvárott (a továbbiakban: UEGyLt) 345–1898, 233–1902.

gyar-német-latin szakos tanári oklevelet szerzett, s az unitáriusok kolozsvári kollégiumában kapott katedrát. Néhány más rákosi család is kínált példát a továbbtanulásra. A tanítói buzdítások alkalmával bizonyára vissza-visszatérő téma volt az öreg Biró Sámuel példája, akit esze és szorgalma jó fél évszázaddal korábban a kolozsvári kollégiumba vezetett. 1848 utolsó napjaiban felcsapott Kosuth-huszárnak, s Bem József seregében végigküzdötte a szabadságharc megannyi győztes és vesztes csatáját. A bukás után visszatért a kaszához, kapához, s „szegény földművesként” élte le életét. 1901-ben lejegyezte az emberpróbáló napok eseményeit: unokája „ebből megtanulhatja, hogy a nagyapja hogy szeretete a hazáját, hogy küzdött érte”.⁵

A családi hagyomány és a Biró Sámuel-féle példák vezethették a kis Balázs szüleit, amikor – a szorító szegénység miatt bizonyára nem kevés töprengés után, de a gyermek jó előmenetele és hajlandósága láttán – 1899-ben úgy döntöttek, hogy (megszakítva az elemi iskolát) fiukat a szélesebb távlatokat nyitó tordai polgári iskolába íratják.

A polgári iskolai tanuló

Tordán, az unitárius elemi iskolával összekapcsoltan, 1878 óta állami polgári fiúiskola működött, előbb öt, 1892-től négy osztállyal. Sajátosságát az adta, hogy az unitárius egyházközség költségén – a gimnázium alsó négy osztályában érvényes tanterv szerint heti három, 1898-tól pedig öt órában – rendkívüli, fakultatív tantárgyként a latin nyelvet is oktatták. A tananyag gerincét a nyelvtan képezte, de III. osztálytól már a klasszikus szerzőkkel (Cornelius, Caesar, Ovidius, Livius, Phaedrus) és a verstan elemeivel ismerkedtek a tanulók. Az intézmény tanítói karának nagyjából polgári iskolai tanári képesítése volt. Varga Dénes történelem-földrajztanár és igazgató, valamint Derzsi Károly latintanár a kolozsvári papnevelő intézet után több évig Angliában tanult, s középiskolai tanári oklevéllel rendelkezett. Az iskola szegénysorsú diákjai tandíj-elengedésért folyamodhattak. Ezenkívül 10 rászoruló, kifogástalan magaviseletű és jól tanuló unitárius növendék havonta egyenként 3,60 korona ösztöndíjban részesült a Koncz János-alapból. 1899 őszétől 36 unitárius diák az ösztöndíj egy újabb formáját élvezhette: a Berde Mózes-féle cipő-alapítványból naponta fél kilogramm öszsúlyú, 3–3 darab úgynevezett Berde-cipót kapott.⁶

⁵ *Biró Sámuel huszár tizedes feljegyzései.* A szöveget válogatta és magyarázza Létay Lajos. Utunk XXIV(1969). 30. sz. július 25. – Létay Lajos: *Bözödi György két levele.* Művelődés LV(2002). 5. sz. 6–7. – Kelemen Miklós: *Unitárius kislexikon.* Budapest 1999. 114, 139–140.

⁶ Értesítő a tordai unitárius elemi fiúiskola és az állami polgári fiúiskolában a vallásközönség által fenntartott és végzett középiskolai oktatásról. 1899-1900. tanév. – Ua. 1900-1901. – Ua. 1901-1902. – A tordai magy. kir. állami polgári fiú- és női kézimunkatanfolyammal kiegészített polgári leányiskola 1900–1901. évi Értesítője. – Varga Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története.* Torda 1907. 388–392.

Létay Balázs II. osztálytól volt a polgári iskola növendéke. Tanulmányai akadálytalan folytatását megkönnyítette, hogy a három tordai tanév folyamán csaknem végig a Koncz- és a Berde-alap kedvezményezettjei között volt. Az egyéves késés miatt nagy lemaradást kellett bepótolnia, hiszen a Rákoson követett elemi iskolai tantervben nem szerepelt a latintanítás. Odahaza csak magánúton, minden bizonnyal a tiszteletes-nagybácsi jóvoltából ismerkedett a latin nyelv alapjaival. Szorgalommal, kitartással viszonylag hamar leküzdötte a lemaradást. Az évvégi latin vizsgán egyike volt a jeles (2-es) minősítést elnyert hat tanulónak (kitűnő – 1-es osztályzatot senki sem kapott). A következő tanévben a 37-es létszámú osztály legelső hét diákja közé küzdötte fel magát, s az egyedüli jó minősítéssel a legjobb latinistaként tartották számon; az igényes Derzsi tanár úr ezúttal sem adott senkinek kitűnő minősítést. Az utolsó polgári iskolai tanév (1901/1902) végén általános osztályzata alapján – az egyetlen 10 koronás I. díj mögött – másodmagával Létay Balázs nyerte el az 5-5 korona értékű II. díjat.⁷ Bizonyított: megérdemelte az előlegezett bizalmat. Magasabb tanulmányok folytatására képes is, méltó is.

A kollégiumi diák

A kolozsvári Unitárius Kollégium főgimnáziuma volt a magasabb tanulmányok első lépcsőjének színhelye, ahol 1902 és 1906 között tanult. Ezek az esztendők az intézmény történetének kimagasló szakaszát képezték. Az előző évben adták át az Unitárius Egyház hatalmas belvárosi épülettömbjét, amelyben helyet kapott a püspökség, a papnevelő intézet és a főgimnázium. Célszerű helyiségbe költözött a kollégiumi nagykönyvtár, korszerűen berendezett előadótermek és szertárak szolgálták a természettudományok oktatását, hatalmas tornaterem biztosította az ifjúság mozgásigényének kielégítését, s a kor lakáskultúrájának megfelelő internátus adott otthont a nagyszámú vidéki diáknak. Ferencz József püspök, Boros György dékán és Gál Kelemen igazgató irányításával kitűnő lelkészi-tanári közösség gondoskodott arról, hogy a falai közt működő intézmények – híven a homlokzatán ragyogó *Musis et virtutibus* jelszóhoz – valóban a múzsák és erények hajlékává avassák az impozáns palotát.⁸

Az országos tanterv a gimnáziumokban a klasszikus humán képzést, azon belül a nyelvtanítást részesítette előnyben. Az anyanyelv és a „modern” idegen (jelen esetben a német) nyelv oktatására mindössze heti három órát szánt, az összóraszám negyedét-harmadát a klasszikus nyelvek (latin, görög) tanítása foglalta el. Létay jövője szempontjából ez az óraelosztás hasznosnak bizonyult. Latinórákon a diákok a klasszikusok (Cicero, Vergilius, Ovidius, Livius; verstan,

⁷ Lásd az előző jegyzet értesítőit. – UEGyLt 242-1898, 53-1899, XII-1900, 365-1900, 95-1901.

⁸ A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1901/902. iskolai évről (a továbbiakban: KollÉrt). 4-76.

szónoklattan, stílusgyakorlatok, irodalomtörténet) tanulmányozása mellett – Joseph Wagner színvonalas, kitűnő felépítésű tankönyve alapján – a római magán- és közélettel, történelemmel ismerkedtek. Az első tanévben Demeter Dezső helyettes tanár, a többi háromban a rokon, Pálfi Márton volt Létay latintanára. Az utóbbi kitűnt irodalmi és tudományos munkásságával: irodalmi és nyelvészeti dolgozataival állandóan jelen volt a *Magyar Nyelvőr*ben és más lapokban, fordított a finn költészetből (járt északi rokonainknál), s munkatársa volt az *Akadémiai Nagy Szótár*nak. Az intézmény vezetősége rábízta az értékes kollégiumi nagykönyvtár és a tanulóifjúság javát tömörítő Kriza önképzőkör vezetését. A latin nyelv és a tanára iránti szeretet, tisztelet egyaránt közrejátszott abban, hogy Létay (a VI. osztály kivételével) minden tanévben jelentkezett a Kovácsi Antal-alapítványból kiírt írásbeli zárt pályázatra. Utolsóéves korában ő nyerte el az első díjat.⁹

Kovács János, a gimnázium egyik meghatározó tanáregyénisége – egyébként a folklorista püspök, Kríza János veje – oktatta az egyetemes történelmet. Hatalmas tudása, gazdag tapasztalata élményszerűvé tette óráit. Két évig Londonban tanult, ellátogatott az Egyesült Államokba, s a tolla alól kikerült angol és magyar nyelvű tudósítások, fordítások kivételes szerepet játszottak az angolszász–magyar művelődési kapcsolatok elmélyítésében. Kolozsváron angol társalgó kört szervezett, a papnevelő intézetben angol nyelvet és irodalmat tanított. A VI–VIII. osztályos gimnazisták részére, kezdő és haladó csoportokban, fakultatív angolórákat tartott. Minden bizonnyal ezeken az órákon szerezte Létay később oly nagy hasznára váló kitűnő angol nyelvtudását. Kovács János 1905 januárjában bekövetkezett halála után az angol nyelvleckéket a görög tanár, Gálfi Lőrinc tartotta. A történelem tanítását két fiatal tanárember vette át: fél évig Szentmártoni Kálmán, az utolsó évben pedig Kelemen Lajos.¹⁰

Főgimnáziumi tanulmányai alatt Létay Balázs élvezte mindazokat az előnyöket, amelyeket az egyház „szegénysorsú unitárius vallású tanulók” számára biztosított: a konviktusi alapokból mindvégig elengedték a bentlakás díjának felét, az utolsó évben a tandíj harmadát, VI. és VIII. osztályos korában pedig a segélyező alaptól tankönyveket kapott.¹¹

Létay a munkához szokott szegénysorsú falusi gyermek érett gondolkodásával végezte iskolai teendőit. Tanulótársai minden bizonnyal azok között tartották számon, akik szabadidejükben állandóan a könyvtárt bújják, ezért utolsóéves korában a felső osztályosok olvasó-egyesületének olvasótermi felügyelőjévé választották. Kivételes tudásvágyát, szorgalmát tükrözi a latin pályázatokon való rendszeres jelentkezése, Kriza-önképzőköri szereplése (szavalt), továbbá érdemje-

⁹ KollÉrt 1902/1903. 130,141.; 1903/1904. 93.; 1904/1905. 119.; 1905/1906. 113, 175. – Wagner József: *Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata a tanuló ifjúság használatára*. Fordította és kibővítette Dr. Horváth Balázs. Több kiadása volt forgalomban.

¹⁰ KollÉrt 1904/1905. 3–27, 121; 1905/1906. 114.

¹¹ KollÉrt 1902/1903. 203.; 1903/1904. 163, 165.; 1904/1905. 172, 175.; 1905/1906. 170,173,174.

gyei. Mindössze V. osztályos korában volt év végén egyetlen elégséges (3-as) osztályzata, az is testgyakorlásból. A torna, úgy tűnik, nem tartozott kedvenc időtöltései sorába. Bár a többi osztályban ebből is jelesre osztályozták, a különféle sportversenyek nagyszámú résztvevője között hiába keressük. A reáliák sem vonzották, ezekből többnyire jó (2-es) osztályzatot kapott. Viszont kiváló nyelvérzéke volt, szerette a nyelveket, ezekből – a német kivételével – végig jelesnek (1) minősült. Láttuk, az érettségi küszöbén ő bizonyult az iskola legjobb latinistájának. Történelemből is jeles volt, a VII. osztály kivételével; ekkori gyengébb eredménye talán a kényszerű tanárváltással hozható kapcsolatba. A négy főgimnáziumi tanév alatt tanulmányi eredményei alapján a 27–39 fős osztályban az 5–10. helyet foglalta el. Az *alma mater* csaknem minden tanévzáraskor jutalomkönyvvel honorálta „jó igyekezetű és magaviseletű” diákja munkáját, eredményeit.¹²

Adottságai (jó nyelvérzék), érdeklődése (latin, történelem), tudós tanárainak a példája, vonzó egyénisége rendeltetészerűen vezették Létay Balázst a bölcsész pálya felé. Féléves megszakítással négy és fél esztendeig volt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karának hallgatója (1906–1911).

Az egyetemi hallgató

A kolozsvári egyetem fiatal intézmény volt (1872-ben létesült), ám bizonyos szakterületeken tudományos rangja vetekedett fővárosi társáival. A klasszikafilológia tanszék elismert tanára, Csengeri János az ógörög tragédiák átültetésével, Homérosz-monográfiájával, római irodalomtörténetével a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába lépett. Latin nyelvtanát – amelyből Létay polgári iskolai diák korában tanult – olaszországi iskolákban is használták. Az egyetemen a görög nyelvtant oktatta, de szakszemináriumainak tárgya Szophoklész *Elektrájának* elemzésétől, latin stílusgyakorlatokon át a görög művészet és a római irodalom történetéig terjedő széles skálán mozgott. Pályatársa, Szamosi (Mayer) János számos görög szerző (köztük Pláton) művének kiadását gondozta, görög és latin nyelvtan- és olvasókönyveket írt. Az egyetemen latin nyelvtant tanított, ám szakszemináriumai jegyzékén egymás mellett jól megfért Démoszthenész *Philippikáinak* és Sallustius *Jugurthájának* elemzése. A klasszikus nyelvek tanszékének választékát Eisler Mátyás egyetemi magántanárnak a sémi nyelvek köréből vett előadásai (héber, arám) tették változatosabbá.

A történelem katedrán folyó tudományos kutatás rangját mindenekelőtt Márki Sándor és Szádeczky Lajos akadémiai levelező tagok neve fémjelezte. Márki hatalmas munkásságának mérföldkövei a szerkesztésében megjelent *Má-*

¹² KollÉrt 1902/1903. 190, 207–210.; 1903/1904. 149, 168.; 1904/1905. 159.; 1905/1906. 144, 147, 175, 178. A legutolsó értesítőtől kezdve családneve Létai alakját végleg a Létay változat cserélte fel.

tyás király emlékkönyv (Budapest 1902), a II. Rákóczi Ferencnek szentelt monográfia (I–III. Budapest 1907–1910), többször visszatért a Dózsa-témához, s a nagy összefoglalások (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) számos változatát tette az olvasók asztalára. Az egyetemes újkor történetét adta elő, de a szemináriumi gyakorlatokon a középkor történetébe is elkalandozott (forrástanulmányok, a longobárdok vándorlása). Szádeczky Lajos az erdélyi és a székely múlt kutatójaként volt ismert. Több monográfiát jelentetett meg erdélyi fejedelmekről, államférfiakról. Jó ideje erejét a székely történelem búvárlásának szentelte. Forrásfeltáró munkájának első nagy eredménye a társszerkesztésében megjelent *Székely Oklevéltár* sorozat, valamint *A székely határőrség szervezése 1762–64* (Budapest 1908). Az összegzés csak nagy késéssel jelenhetett meg (*A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest 1927). Schilling Lajos, az egyetemes ókori történelem és Vajda Gyula, a magyar művelődéstörténet nyilvános tanára szerényebb történetírói termést mutathatott fel, annál jelentékenyebb volt tanári, nevelői hatásuk.¹³

A nagyhatású tanárok és tudósok e jeles köréből Létay Pósta Béla egyéniségében találta meg a példaképet, tantárgyában, az archeológiában pedig a választott pályát.

Pósta Bélát 1899-ben nevezték ki a frissen létesített régészeti tanszék élére. Az egyetem és az Erdélyi Múzeum-Egyesület közti szerződés értelmében egyúttal ő volt az egyesületi érem- és régiséggyűjtés igazgatója. Két intézmény, illetve gyűjtemény élén állott, ám mindkettő tudományos személyzetét egymaga alkotta. Rövid néhány év alatt a raktári anyagként kezelt táruk gyűjteményeiből állandó kiállítást rendezett (a mai Erdélyi Történelmi Nemzeti Múzeum elődjét), s legjobb tanítványait a tanszéken és a táraknál létesített tudományos állásokba segítette: megteremtette a rövidesen országos hírnévre jutó kolozsvári régészeti iskolát. Létay egyetemi tanulmányai idején Buday Árpád a római régészetre, Kovács István a numizmatikára szakosodott osztályarcheológusi, Roska Márton pedig tanársegédi teendőket látott el. Egyetemi előadásain Pósta főképp a római kor régészetével foglalkozott (felirattan, magánrégiségek, katonai régiségek, Pompeii emlékei, Róma topográfiája), de helyet kapott egyéb korok és földrajzi övezetek archeológiája is (a kőkor, a Földközi-tenger vidékének őskora, a mezopotámiai építészet, az egyiptomi szobrászat, Magyarország középkori régiségei).¹⁴

A régészet iránt különös érdeklődést mutató tanítványait Pósta bekapcsolta az intézeti munkába. Segédarcheológusi beosztásban részt vettek a gyűjtemé-

¹³ A kolozsvári magyar királyi Ferenc-József Tudomány-egyetem Almanachja és Tanrendje az 1906/ tanév I. felére (a továbbiakban: AlmTanr). 27–30. – Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár 2001. 78.

¹⁴ Ferenczi István: *Pósta Béla, a múzeumszervező tudós*. – AlmTanr 1906/1907. I.f. 32,119.; 1907/1908. I.f. 33,123.; 1908/1909. I.f. 34, 144.; 1909/1910. I. 34,145. – A kolozsvári magyar királyi tudomány-egyetem Tanrendje az MCMX-XI. tanév I. felére, 22.

nyek rendezésében, így jobban megismerték a táruk anyagát, s belekóstoltak a tudományos munkába. Létay Balázst is rabul ejtette a tárukban feltáruló letűnt világ, s 1909. április 1-jei kinevezésétől ő is a Pósta Béla-iskola tagjának mondhatta magát. A háromkoronás napidíj és az intézeti őrsozában biztosított lakás anyagi gondjain is segített.¹⁵ Az egyetem érmészeti és régészeti intézete és a múzeum-egyesületi érem- és régiségtár gyűjteményeiben végzett rendező-leltározó munka termését egy tudományos dolgozatban takarította be.

1906-ban Pósta a diákság számára meghirdette *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában levő feliratos emlékek méltatása a római állami és magánélet szempontjából* című régészeti pályázatot. Éveken át nem akadt vállalkozó, míg az 1909/1910-es tanévben Létay Balázs be nem adta 49 oldalas dolgozatát. Felleltározta a gyűjtemények valamennyi darabját, s a régibb és legújabb szakirodalom fényében értékelte a bennük rejlő információkat. Értekezése: „hű képét nyújtja annak a keleti beözönlésnek, amely a hódítás után Dacia néprajzát olyan színessé teszi. Tüzetesen szól arról a tarkaságról, amelyet a letelepülők a vallás tereén honosítottak meg.” A pályaművet elemző Pósta Béla és Schilling Lajos jól-ésően tapasztalta a kérdésfelvetésben jelentkező önállóságot: „... Daciának hármas felosztását megelőzőt időkben volt-e a két Daciának olyan közös conciliuma, aminőnek létezéséről a Daciae Tres idejéből tudunk?”¹⁶ Az intézmény- és tudománytörténet vesztesége, hogy a kéziratnak nyoma veszett.

Nem késett a dolgozat következtetéseiinek nemzetközi szintű gyakorlati hasznosítása. Az 1911-ben Rómában rendezett művészeti és történelmi kiállítás szervezői gipszmásolatokat kértek az egykori római provinciák területéről származó művészi vagy tudományos értékű köemlékekről. Pósta – minden bizonnyal tanítványa közreműködésével – a kolozsvári érem- és régiségtár hét köemlékét ajánlotta lemásolásra. Kizárólag Létaynak jutott a feladat, hogy – előző munkájának mintegy folytatásaképpen – kiválassza a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat dévai múzeumában található anyag legjavát (1910. szeptember). Három Mithrast, továbbá egy Jupitert és Mercurt ábrázoló domborművet talált lemásolásra méltónak, amelyek közül az egyik felirat is volt. Szalay Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója – aki végső soron a magyarországi anyag kiválogatását végezte – a kolozsvári gyűjtemény hat darabjának másolatát küldte el a római nemzetközi kiállításra.¹⁷

Rövid dévai kiszállása előtt, 1910. július vége és szeptember eleje között mes-tere ajánlására és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége meg-

¹⁵ UnitKözl XXVIII(1915). 78.

¹⁶ Beszéddek, melyek a kolozsvári Ferenc-József m. k. Tudomány-egyetem 1909/10. tanévi rektora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmából ... tartattak (a továbbiakban: Beszéddek). fasc. III. 97–98.

¹⁷ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának levéltára az Erdélyi Történelmi Nemzeti Múzeumban Kolozsvárott (a továbbiakban: ÉRIvt). C₁ 1463, 1524, 1525.

bízásából Létay Nyíregyházán tartózkodott. Jósa András vármegyei főorvos több évtizedet átfogó szenvedélyes gyűjtőmunkájának köszönhetően a szabolcsi megyeszékhelyen az ország egyik leggazdagabb, mintegy 7000 tárgyból álló vidéki régiséggyűjteménye jött létre. Útiköltség és tíz korona rapidíj ellenében ennek a hatalmas anyagnak a szakmai rendezését kellett elvégeznie, katalógusát elkészítenie.¹⁸ A nyolcadik évtizedében járó múzeumigazgató-főorvos meleg hangú levélben dicsérte a fiatal régész emberi és szakmai erőit: „Hálásan köszönöm – írta Póstának – , hogy Létay Balázsban olyan segítőtársat volt szíves küldeni, amilyenél különbet nem is óhajthattam volna. Igen értelmes, páratlan szorgalmú és minden tekintetben kifogástalan fiatal ember.”¹⁹ Egyúttal kérte a négyhetesre tervezett múzeum-rendezési idő újabb két héttel való megtoldását. A meghosszabbítás lejártához közeledve két táviratban sürgette a határidő kitolását: „Kérem Letaynak szabadság idejét három nappal megtoldani hogy rendezés befejezve legyen.” Majd: „Múzeummal csak szombaton lehetnek keszen ha tilto ertesitest nem kapok Letay addig itt marad” (ékezetek és írásjelek az eredeti szerint).²⁰ Az ismételt kérések egyértelműen a fiatal szakember munkájának haszna, értéke mellett érvelnek. A kolozsvári segédarcheológus lelkiismeretes munkája fölötti örömet Jósa András – a helyi sajtó útján – megosztotta a vármegye érdeklődő közönségével: „Létay Balázs 7 hét alatt nem tekintve a hivatalos órára, vasárnapra, ünnepnapra, kora reggeltől kezdve késő estig dolgozott. A múzeum leltárát, korszakanként csoportosítva, ő készítette el, és az összes tárgyakat leltári számmal ellátta. Nemcsak leltározott és korszakanként rendezett, de sepregetett, porolt is, mert hát a múzeumnak külön szolgálja nincs.”²¹ Jósa András múzeumi utóda, Kiss Lajos emlékezete szerint az öreg főorvos évek múltán is „szeretettel emlegette ezt a kiváló tehetségű székely fiút”.²²

1911 telének legzordabb időszakában Kovács és Roska oldalán részt vett a kolozsvári Farkas utcai református templom restaurálásával kapcsolatos feltárásokon. Pósta büszke volt tanítványaira, munkájukra. A rendkívüli körülmények között a legteljesebb odaadásról, az egészséggel nem törődő önfeláldozásról, kifogyhatatlan ügyszeretetről, lángoló hazaszeretetről tettek bizonyosságot (a jelzőszerkezetek magától Póstától származnak). Tökéletes, mintaszerű munkát végeztek, amelynek eredményeképpen hatalmas nemzeti és tudományos vagyont mentettek meg, gazdagítva egyúttal az érem- és régiségtár kosztümgyűjteményét.²³

¹⁸ Magyar Országos Levéltár. K 736. 37. doboz. 1910. 630. – Érlvt C₁ 1442.

¹⁹ Érlvt C₁ 1472.

²⁰ Uo. C₁ 1489, 1497

²¹ Nyírvidék XXXI. 1910. szeptember 8. Idézi Banner János: *Emlékezés Létay Balázusra*. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. XI(1968). 219.

²² Uo.

²³ Pósta Béla: *Az érem- és régiségtár jelentése*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve (a továbbiakban: EMEÉvk) az 1911. évre. 48–49.

A pályakezdő régész

1911 derekán Létay befejezte egyetemi tanulmányait. A szakképzettség megszerzéséért és a kenyérért folytatott kitartó küzdelem újabb szakasza kezdődött. Pósta ragaszkodott értelmes, jól képzett, hatalmas munkabírású tanítványához. Tanulmányai kiteljesítéséig, megfelelő, üresedésben lévő állás hiányában, megőrizte az egyetemi intézetnél betöltött segédarcheológusi beosztásában, egy idő után pedig az egyesületi táraknál díjnoki javadalmazással gyakornokként alkalmazta. Az alacsony bér kiegészítéséül továbbra is rendelkezésére bocsátotta az intézeti örszobát.²⁴

Létay a tőle megszokott lendületes munkával válaszolt: „napi 12 órát egyfolytában dolgozott” – mondta róla Pósta.²⁵ Irodai teendőket végzett²⁶, részt vett a gyűjtemények rendezésében, költöztetésében (az intézet 1912-ben került a ma is használt múzeumépületbe).²⁷ És természetesen jelen volt a régészeti hivatás természetéből fakadó legfontosabb munkálatoknál, az ásatásokon. Különös, de semmi nyoma nincs annak, hogy Roska oldalán részt vett volna a szülőfaluja szomszédságában, Várfalván fölfedezett honfoglalás- és Árpád-kori temető feltárásában. Nem szólhatunk érdemben a Buday irányításával éveken át folyó porolissumi ásatásokon játszott szerepéről, holott közreműködése minden kétségen kívül áll.²⁸ Tudjuk viszont, hogy 1911 nyarán Pósta őt küldte ki a kolozsvári Zápolya utcai leletmentéshez. Ő tárta fel és írta le a régészeti szakirodalomban azóta oly híressé vált honfoglaláskori temető elsőként előkerült két sírját, valamint egy őskori égetett temetkezést. Pár nap múlva a gazdag ásatási tapasztalattal rendelkező Kovács István vette át tőle az ásatás irányítását. A világháború és az államfordulat miatt három évtizedes késéssel megjelent beszámolójában Kovács fontosnak tartotta megjegyezni, hogy fiatalabb pályatársa a feltárásoknál végig segítségére volt, s munkáját nagyfokú lelkiismeretességgel végezte.²⁹

Közben Létay készült a szakmai előmeneteléhez elengedhetetlen középiskolai tanári szigorlatra. 1911 őszén sikeresen túljutott az alapvizsgálaton: történelemből a legmagasabb, dicséretes, latinból pedig jó minősítést kapott. 1912 februárjában a szakvizsgát is letette. Szakdolgozatában a sumér szobrászat jelentőségéről értekezett. A szigorlaton való jelentkezés egyik feltétele volt a féléves

²⁴ A kolozsvári magyar királyi tudomány-egyetem Almanachja az MCMX-XI. tanévre. 35.; 1911/1912. 36.; 1913/1914. 38.; 1914/1915. 39. – ÉRlvt C₁ 1886.

²⁵ Beszédék 1915/1916. fasc. II. 88.

²⁶ ÉRlvt C₁ 1191, 2140/7. Az utóbbi levélben értesíti özv. gr. Kuun Gézánét, hogy elhunyt férjének ereklyéi sértetlen állapotban érkeztek meg Kolozsvárra, és elhelyezték őket a Gróf Kuun Géza szobában.

²⁷ Uo. C₁ 1783/12, 2017/33

²⁸ Uo. C₁ 1293, 1477.

²⁹ Kovács István: *A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglaláskori temető*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából II. 1. 1942. 87–92.

tanári gyakorlat. Egykori iskolája, az Unitárius Kollégium és az Egyházi Képviselő Tanács messzemenő megértésről tett bizonyosságot, amikor – a szakvizsga megejtése előtt! – fél évre az V. osztályban gyakorló tanárként alkalmazta. Ezzel valamennyi feltételt teljesítette, és nyáron elnyerte a történelem-latin szakos középiskolai tanári oklevelet.³⁰ Helye volt a társadalomban. Baráti körben a szőke Létay Balázst és a természetes, barna Gálffy Zsigmondot – negyedszázad múltán az Unitárius Kollégium igazgatóját – a „tanárok gyöngyeként” emlegették. A következő évben katonai szolgálatát is teljesítette. Már csak a biztos megélhetést nyújtó állás hiányzott.

Rövidesen arról értesült, hogy a nyíregyházi múzeumnál folyamatban van egy segédőri állás szervezése. Jósa András évek óta kilincselte a megyei hatóságoknál s a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségénél egy hasonló munkakör létesítése érdekében, remélve, hogy az új munkatárs egész idejét az intézménynek szentelheti, s idővel átveheti tőle szívéhez nőtt alkotását, gyermekét, a múzeumot. Létay levélben érdeklődött öreg barátjánál a lehetőség felől. Jósa röstelkedve mentegetőzött: az illetékes szervekkel egyetértésben – a szakképesítéssel nem rendelkező, ám addigi munkahelyén lelkesen dolgozó Kis Lajos hódmezővásárhelyi múzeumőr személyében – már rég kiszemelték az állás várományosát, s az utolsó pillanatban nem tartaná becsületes eljárásnak cserben hagyni a felbízottat jelöltet. Ha korábban jelentkezett volna, feltétlenül támogatta volna a pályázatát. Megkésett jelentkezését kénytelen fájó szívvel elutasítani (“Zokon esett ezt a levelet megírni”). Egyébként a kilátásba helyezett javadalmazás nagyon alacsony, ezért – írta – „eszem ágában sem volt tehát, hogy kedves Balázs öcsémet efféle ajánlással megsértsem. [...] Különben is ez az állás olyan, amelyből előlépés nincs, tehát tanári állással (ami pedig Balázs öcsémnek biztos) össze nem hasonlítható.”³¹

Létay bizonyára keserű kudarcként élte meg a visszautasítást, hiszen 1912 novemberében, a válasz kézhez vételekor tanári oklevéllel a zsebében ugyan, de még távol állott a tisztességes megélhetést és szakmai elégtételt biztosító munkakörtől. Pedig Pósta minden követ megmozgatott, hogy nagy tervek megvalósítására hivatott tanítványát maga mellett tarthassa. Fáradozása 1913 őszére meghozta gyümölcsét: a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyezte egy beosztott középiskolai tanári állás létesítését az érem- és régiségtárban. Egyúttal elrendelte, hogy amíg az állás költségvetésileg rendszeresíthető lesz, a táruk évi rendes államsegélye terhére biztosítsák Létay fizetését.³²

Révbe jutott. Hosszas, kitarító munka, eredmények és kudarcok után – amelyekben maga mögött tudhatta egykori tanára, most már főnöke, iskolája, munkatársai, egyháza támogatását – 1913 végén Létay biztosítva látta az annyira

³⁰ UEGyLt 12–1912.

³¹ ÉRlvt C₁ 2169.

³² Uo. C₁ 1926/3–4.

óhajtott régészpályát és annak anyagi hátterét. Ezzel egyidőben karnyújtásnyi közelségben érezhette a kolozsvári régészeti iskola merész tervének megvalósítását, a mezopotámiai kutatásoknak az elkezdését. Ezekben a munkálatokban Létay Balázusra kulcsszerep várt.

A keleti régészet jövődő szakembere

Pósta Béla nagyszabású tudományos programjának csúcsát egy Keleti Intézet felállítása képezte. Szándéka szerint ezzel az intézménnyel a magyar tudományosság bekapcsolódott volna a közel-keleti civilizációk kutatását célzó nemzetközi erőfeszítésekbe. A különféle népek, kultúrák kölcsönhatásának vizsgálatában különleges súlyt kapott volna az ősmagyar műveltség mezopotámiai forrásainak feltárása. A szerteágazó tudományos feladatok megoldásában a hazai őskor, ókor, népvándorlaskor kutatásában gazdag tapasztalatokat szerzett tanítványok mindegyikére jól meghatározott szerepkör várt. Kis csapatuk kiegészült Varga Zsigmonddal, aki a kolozsvári református teológia elvégzése – s ezzel összekapcsoltan bizonyos egyetemi előadások hallgatása – után nyugat-európai egyetemek ösztöndíjasaként az ékírásrendszerek szakértőjévé képezte magát. Pósta terveiben a kiemelkedő szellemi képességekkel, vasegészséggel, hatalmas munkabírással megáldott, szakmailag kitűnően felkészült Létay Balázs lett volna az intézet kutatói gárdájának a keleti régészetben szakosodott tagja.³³ Ezért messzemenően támogatva szakmai továbbképzését és a szükséges nyelvismeret megszerzését.

1911-ben Létay megpályázta a Londonban és Oxfordban szervezett szünidei angol nyelvtanfolyamon való részvételre kiírt egyik 700 koronás ösztöndíjat. Kérését azzal indokolta, hogy a keleti régészet terén folytatandó tanulmányaihoz feltétlenül szükséges angol nyelvtudásának a tökéletesítése. Boros György magántanár, az angol nyelv oktatója az egyetemen, egyébként unitárius teológiai tanár – kihangsúlyozva, hogy a hét folyamodó mindegyikének nyelvismeretéről jó benyomást szerzett – Létayt ítélte az ösztöndíjra legérdemesebbnek: „Létay Balázs bölcsészkar hallgatót első helyen ajánlom a kérésében fölhozott speciális tanulmányra való tekintettel is, de azért is, mert olyan meglepő készségre tett szert az angol nyelv és angol szöveg megértésében, valamint az angol nyelv gyakorlati használatában is, hogy angol előadásokat, főleg szaktárgyában, minden nagyobb nehézség nélkül hallgathat.”³⁴ A Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar dékáni tisztében maga Pósta közölhette az Egyetemi Tanáccsal a számára is örvendetes szaktanári véleményt. A Tanács, annak reményében, „hogy esetleg két ösztöndíj juthat ez évben egyetemünk hallgatói-

³³ Vincze Zoltán: *A Keleti Intézet Pósta Béla-i terve* (kézirat).

³⁴ A Ferenc József Tudományegyetem levéltára a kolozsvári Állami Levéltárban (a továbbiakban: FJTÉltv). 272/1910–1911.

nak”, az első két helyezett nevét terjesztette fel jóváhagyásra a vallás- és közoktatásiügyi miniszternek. Az engedélyt csak Létay kapta meg.³⁵

Az 1911. július-augusztusi londoni és oxfordi tanfolyam, az angol nyelvi környezet továbbfejlesztette, finomította Létay nyelvtudását. Tallózott az assziológia egyre terebélyesedő irodalmában, amelynek darabjai csak elvéve jutottak el a kolozsvári egyetemi és intézeti könyvtárba. A szigetország múzeumaiban tárgyi valóságukban is megismerkedett az angol expedíciók során előkerült görög-római és keleti leletekkel.³⁶ Joggal remélte, hogy néhány év múlva maga fogja föltárni Mezopotámia földjében rejtőző társaikat. A friss élmények hatására választotta meg középiskolai tanári szakdolgozatának tárgyát (a sumér szobrok történelmi jelentősége).³⁷

A tanári diploma birtokában 1912. június 15-én újabb kéréssel fordult a szakminiszterhez. 2500 korona útisegélyért folyamodott, hogy egy évig Londonban a keleti régészetet tanulmányozhassa: „...egyrészt mint egyetemi hallgató a professzorok előadásából, másrészt a British Museum gazdag anyagának tanulmányozása által akkorra jártasságot szereznek e tudományágban, hogy aztán önálló művelésére is képes lennék.”³⁸

A kari ülésen Pósta érvek sokaságát sorakoztatta fel a kérés mellett, tanártársai meggyőzése érdekében: a magyar régészetnek ki kell törnie vidékies bezárkózottságából; hazai gyűjteményeinkből teljesen hiányzik az ékírási anyag, s nélküle lehetetlen a keleti kutatásokba való bekapcsolódásunk; Létay fő célja épp az ékírás elsajátítása; „...a 2500 koronát a Miniszterium a magyar kultúrának adja, és pedig igen kis csöpp formájában igen nagy cél elérésére.” Meggyőző érvelését szívéből fakadó ajánlással folytatta: „nincs elég meleg szó, amellyel ennek a nagy lélekkel vállalkozó ifjú szakembernek kérését pártolom. Hiszen voltaképpen ügyet pártolok, amelynek szolgálatában még elvérezni is érdemes.”³⁹ A kari ülés magáévá tette Pósta véleményét, és Cholnoky Jenő dékán aláírásával pártolólag terjesztette a miniszter elé Létay folyamodványát.

Egy év múlva megérkezett a kedvező válasz, s 1913 novemberében Létay vonatra szállhatott. London volt ugyan fő úticélja, de rövid megszakítást tett Párizsban. Itt szerzett élményeiről valószínűleg beszámolt a Póstának küldött első levelében, amely sajnos elkallódott, nem jutott el a címzetthez. A Louvre gazdag közel-keleti gyűjteménnyel büszkélkedett. A francia Botta kujundzsiki és horszábádi ásatásaival kezdődött az ókori Mezopotámia földjének vaktatása (1843–1844), és Dúr-Sarrukin asszír királyváros megmenekült emlékei jórészt ide kerültek. Itt őrizték Hammurabi babiloni király kőbe vésett törvénykönyvét, az emberi törté-

³⁵ Ua.

³⁶ UEGyLt 12–1912.

³⁷ Beszédék 1915/1916. fasc. I. 167.

³⁸ FJTÉlvt 399/1911–1912.

³⁹ Uo.

nelem egyik legelső jogi alkotását. Sarzec telloi (Lagas) kutatásai felszínre hozták az addig teljesen ismeretlen sumér kultúra emlékeit, s a francia főváros múzeumát Gudea szobrainak sorozatával gazdagították.⁴⁰ Létay részletekbe menő megfigyeléseket tehetett az addig csupán könyvekből ismert emlékeken.

1913 decemberétől 1914 nyaráig Létay Londonban tartózkodott.⁴¹ Feszített munkaprogramot írt elő magának, amely nem ismerte a szabadidő fogalmát. Reggel, délben, este nyelvgyakorlatokat végzett házigazdáival, fennhangon felolvasott nekik (“Soha életemben ilyen beszédes nem voltam”). Egyébként egész napját – a reggeli kilenc órai nyitástól az esti háromnegyed hét órai zárásig – a British Museumban töltötte. Főhadiszállását az olvasóteremben üttötte fel, ahonnan át-átsétált a kiállítási termekbe, hogy közelről is megvizsgálhassa az éppen tanulmányozott emlékeket.

Az első benyomások feltétlenül pozitívak voltak. A 19. századi angol–francia versengés eredményeképpen a londoni múzeum talán a párizsinál is több keleti kincssel büszkélkedhetett. Layard 1845-ben elindított ásatásai és az azt követő feltárások folytán ide került az asszír fővárosok legtöbb emléke: Dúr-Sarrukin emberfejű szárnyas bikái, Assur-bán-apli ninivei palotájának vadászatokat megjelenítő dombormű-sorozata, könyvtárának agyagtábla-gyűjteménye.⁴² Az ásatási beszámolók, összefoglalások (Hilprecht: *Explorations in the Bible Lands during the 19th Century*. Philadelphia 1903.) áttekintése után Létay kezdeti lelkesedése lassan alábbhagyott. A korszerű német településrégészet módszereinek ismeretében csalódottan tapasztalta, „hogyan bizony a nagy haszon mellett töménytelen kárt is csináltak ezek az ásatók”. Tudományos kérdésekben többségük teljesen tájékozatlan volt, a régészeti ásatások alapvető módszereit sem ismerték; néha felelőtlenül hetekre eltávoztak a telepről, és irányítás, ellenőrzés nélkül hagyták a nap-számosokat. Rengeteg tudományos érték, régészeti jelenség semmisült így meg anélkül, hogy szakember észlelte volna őket. Az ásatási tudósítások regényes elbeszélésekkel vélték pótolni a tudományos megfigyelések érezhető hiányát. Az elkövetkező feltárásokra készülve Létay hozzáfogott a mezopotámiai kutatások részletes leltárának az összeállításához. „Ezt föltétlenül szükségesnek tartom egy ásatási terv megfogalmazásához” – írta 1914. február 22-én keltezett levelében Póstanak.⁴³

Felismerte, hogy az eddigi ásatások kiábrándítóan szegényes régészeti hozadékaival szemben számottevő a napfényre került felírt anyag, s a szakirodalom nagy részét a szöveggözlések, szövegmagyarázatok, nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatos fejtegetések alkotják: „A nyelvészeti oldal túlteng.” Bár bosszantotta, hogy még mindig nincs egy alapos asszír nyelvtan és „egy kimerítő, a szó szoros

⁴⁰ C.W. Ceram: *Zei, morminte, cărturari*. București 1968. 171-174.

⁴¹ ÉRlvt C₁ 2284/2.

⁴² C.W. Ceram: *i. m.* 189–213.

⁴³ ÉRlvt C₁ 2284/3.

értelmében vett felirattan”, elhatározta, hogy alaposabban megismerkedik az ékírással és az ókori Közel-Keleten beszélt nyelvekkel. Áttanulmányozta King elemi nyelvtanát, majd a szakterület újdonságát, Delitzsch *Assyrische Grammatik* című munkáját (Berlin 1889). Szerénységgel vegyes büszkeséggel jelentette: „Most annyira vagyok, hogy könnyebb szövegeket olvasok és fordítok, természetesen nem precízül, hiszen az két hónapi munka után lehetetlen is. [...] egyúttal a héber nyelv alapelemeivel is tisztába kellett jönnöm, az egész assyr nyelvészet ugyanis arra van alapítva.”⁴⁴

Létay tudósításából hiányzik az egyetemi előadásokról szóló beszámoló. Okát – téli szünet, vizsgaszesszió? – talán megadta első, elveszett levelében. A tavaszi félévben bizonyára rendszeres látogatója volt L. W. King óráinak, aki ázsiai régészetet adott elő az egyetemen. Ninivei ásatásai, kitűnő asszír-babiloni szövegközlései, kétkötetes sumér-akkád történelme okán (London 1910) Kinget az asszirológia legjobb korabeli művelői között tartották számon.⁴⁵ Létay londoni tanulmányainak az írásos nyoma nehezen hozzáférhető. Még sincs hiányérzetünk, mert a második levél alapos, színes élmény- és munkabeszámoló, s egyúttal egy jól átgondolt tudományos pálya programjának vázlata is. Tudománytörténeti értékű kordokumentum.

Tanulmányának is beillő újabb levél (július 6.), amelyhez Létay hatalmas bibliográfiát csatolt, talán épp az addigi mezopotámiai kutatások beígért összefoglalását tartalmazta. Tudjuk, hogy vastos kötetekre rúgó jegyzetei között megkezdett dolgozatok, tanulmányok is voltak. Egy évtized múltán Banner János, az egykori évfolyamtárs még látta ezeknek az iratoknak egyikét-másikát, az említett levelet be is mutatta a szegedi egyetem baráti egyesületének szakgyűlésén. Pontos tartalmukat azonban ma csak találgathatjuk, mert a második világégés után nyomuk veszett.⁴⁶ Talán reménykedhetünk abban, hogy Buday Árpád szegedi hagyatékának megindult feldolgozása⁴⁷ Létay Balázs tudományos programjának, első eredményeinek újabb részleteit fogja felszínre hozni.

Néhány évvel korábban Pósta Béla úgy tervezte, hogy Létay képzését kizárólag a keleti régészetre korlátozza, hiszen az ékírással feliratok feldolgozására Varga Zsigmond személyében kitűnő szakemberrel rendelkezett. Utóbb rájött, hogy Létay nem nélkülözheti az ékírás ismeretét, ezért londoni tanulmányútjának fő céljává épp ennek az elsajátítását jelölte meg. A februári beszámoló vétele után meggyőződött, hogy tanítványa megfelelt a várakozásnak, az előlegezett bizalomnak. A tervezett Keleti Intézetnek a Kárpát-medencétől Mezopotámiáig terjedő földrajzi körzetét tekintve „Létay Balázs már teljesen a legkeletibb cent-

⁴⁴ Ua.

⁴⁵ *Enciclopedia Italiana* XX. Milano 1933. 203.

⁴⁶ Banner: i. m. 220, 222.

⁴⁷ Sas Péter: *Buday Árpád kolozsvári évei. = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor és mások. Kolozsvár 2003. 487–509.

rumnak, tehát a kiindulási pontnak specialistájává képződött” – számolt be a vállalkozás egyik támogatójának, tanártársának, a Magyar Földrajzi Társaság elnökének, Cholnoky Jenőnek. Év végéig befejeződik képzésének első szakasza, s ő lesz az első sokoldalúan képzett magyar asszirológus, „a tiszta keleti specialisták [...] elseje”.⁴⁸

Létay Balázs civil ruhás fényképének eredetijét a család Kolozsvárott élő ága őrzi. Hátán az azonosító megjegyzés: „Létay Balázs utolsó képe az első világ háboruba indulás elot a kereszt apám volt Létay Etus.” A másolat átengedését unokaöccsének, Létay Lajos költőnek köszönöm.

Pósta másfél évtizede megálmodott terve a megvalósulás küszöbéhez érkezett. Céltudatos építkezéssel lelkes kutatógárdát nevelt, s megnyerte személyiségek, társadalmi szervezetek, állami hatóságok pártfogását. 1914 decemberében indult volna az első mezopotámiai expedíció, amelyre a folytatást biztosító Keleti Intézet megszervezésének feladata hárult.⁴⁹ Alaposan átgondolt, konok

⁴⁸ ÉRlvt C, 2349.

⁴⁹ Pósta Béla: *Az érem- és régiségtár jelentése*. EMEÉvk 1914. 32-33.

következetességgel megvalósított terveiben Pósta Béla csupán egyetlen tényezővel nem számolt: az emberi nem önpusztító felelőtlenségével. Nem tudhatta, hogy a következő évek uralkodó bolygója a Mars lesz.

A hősi halott

Levélfogalmazvány tanúsítja, hogy 1914 nyarának pattanásig feszült nemzetközi légkörében Létay Balázs is megérezte a küszöbönálló háború forró előszelét, és aggódott hazája jövőjéért. „Annyi bizonyos, hogy nincs egy jó barátunk sehol köröskörül, s ezt nagyon is észbe kell tartanunk” – írta mesterének. Helyzetfelmérésben a felelős politikusoknál bölcsebbnek bizonyult. A világháború kitörését megelőző napokban angol barátai figyelmeztették: maradjon Londonban. Ám ő, tudatában annak, hogy a magyarság sorsdöntő fordulat előtt áll, elbúcsúzott a British Museum olvasótermeitől és kiállító helyiségeitől. Az angol mozgósítás előtti napon (augusztus 2.), mindenét a szigetországban hagyva, Németországon át hazaszökött, és frontszolgálatra jelentkezett.⁵⁰

Az aranyosrákosi Létay porta elérvült: mindhárom fiú egyenruhát öltött. Domokos, a legnagyobb az 50. gyalogezred közlegényeként a szerb frontra került. Lábsérülése miatt a hátsóországba küldték, s nagyenyedi és kolozsvári kórházi kezelés után, minthogy bal lábára teljesen megnyomorodott, szabadságolták. A középső fiú, Pál, a 2. huszárezred közlegénye Galíciában harcolt. Sebesülés és kolozsvári kórházi kezelés után újból az orosz frontra került. A harctérről küldte haza verses üzenetét: „...Otthon leszek, édes anyám, otthon [...] majd valaha.”⁵¹ (A család génjeiben megbúvó költői hajlamot unokaöccse, Lajos vitte tovább.) A legkisebb fiú, Balázs augusztus 18-án indult egységével, a 21. honvéd gyalogezreddel a galíciai frontra. Széleskörű nyelvismeretének köszönhetően segédtiszti beosztást kapott, ami a közvetlen harci cselekményekben való részvétel szempontjából bizonyos fokú védeltséget jelentett. 1914. augusztus 25-én vagy 26-án a Rohatyn vidékén dúló csatában, az első vonalban harcoló egyik szakasz parancsnok nélkül maradt. Parancsra nem várva, Létay Balázs hadapród átvette a vezénylest. Még aznap elesett.⁵² Egyike volt az első világháború legelső áldozatainak.

Szerettei, barátai, tisztelői nem tudták elfogadni a gyász hírt. Hetekig, hónapokig várták a cáfolatot. Mindhiába. Végre december elsejei dátummal a család bejelentette a fiú elvesztését, majd a tudósítást a sajtó is átvette.⁵³ A lesújtó hír hallatán – „intézetünknek legszebb reménye nincsen többé az élők között” – Pósta a lelke mélyéből fakadó együttérzés hangján próbálta vigasztalni

⁵⁰ Banner: *i. m.* 220, 222–223.

⁵¹ UnitKözl XXVIII(1915). 98, 141.

⁵² Beszédék 1915/1916. fasc. I. 167. – Banner: *i. m.* 223.

⁵³ ÉRlvt C₁ 2284/4. – UnitKözl XXVII(1914). 223.

a megtört szülőket: „Az édesapa, az édesanya tudják, mit vesztek az ő édes gyermekükben, és bizonyos, hogy hallottak róla, mivé készült fejlődni az a mag, amelyet ők ültettek, és amelyet ők ápoltak a zsenge gyermekkorban, de azt csak mi tudjuk, hogy a palánta milyen nemes fává serdült, azt csak mi látjuk, hogy mi pusztult, mi hullott vele porba.”⁵⁴

Pósta vigasztalhatatlan volt. Siratta kitűnő tanítványát, megbízható munkatársát, a tudományt ért fájdalmas veszteséget: „Csaknem egy évtized munkája, amelyet fogainkat összeszorítva, csendben folytattunk, ugyanennyi időnek lelkesedése, meleg óhajtása, vágya és reménye hullott vele egy jeltelen sírba” – panaszolta a kari ülésen felterjesztett jelentésében.⁵⁵ Pótolhatatlannak érezte az intézetet ért veszteséget: „Honnan vegyük ennek pótlására az erőt; honnan mérítsük újra egy évtizednek a hitét, lelkesedését és munkabírását, és hol van az a másik fiatalember, akivel őt magát pótolni lehetne?” – tette fel a válasz nélkül maradt kérdést az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának gyűlésén.⁵⁶

Az emlék

Az intézet dolgozói saját költségükön elkészítették tragikusan eltávozott pályatársuk 35×45 cm méretű mellszobrát.⁵⁷ Minden bizonnyal hiteles volt a gipszminta, hiszen kitűnő művész, a nagyszalontai Arany-szobor és a kolozsvári Kárpátok Őre megálmodója, Kolozsvári Szeszák Ferenc, a szobrászati műhely restaurátora volt az alkotó, aki intézeti munkatársként együtt dolgozott Létayval, szinte naponta találkozott vele, ismerte jól az arcvonásait. Hogy életet leheljen a hideg anyagba, az elhunyt bátyját kérte fel modellnek.⁵⁸ Negyedszázad múlva Létay Domokos a múzeumban járva még megmutathatta fiának, Lajosnak sosem látott, az első világháborúban elesett nagybátyja mellszobrát. A gipszminta későbbi sorsa ismeretlen. A kolozsvári múzeumok kutatói nem tudnak a Létay-portréről.

Pósta megbízásából Szeszák tárgyalásokat kezdett a budapesti Török E. Bronzszobor és Műöntöde cég tulajdonosával a bronzváltozat elkészítéséről. Az aranyozott, patinázott és cizellált munkáért a vállalkozó 250 koronát kért. Akárcsak a gipszminta esetében, az egykori munkatársak ezt a költséget is magukra vállalták. A mester olívizöld siklósi márványt javasolt a talapzat részére. Szeszák vállalta a 150 cm magas talapzat tervének elkészítését. De nagyon elfoglalt volt, ezért Pósta kérte, egyezzen bele, hogy a képtár művész-restaurátorát, Merész (Müller) Gyulát, Létay

⁵⁴ UnitKözl XXVIII(1915). 79-81.

⁵⁵ Beszédék 1915/1916. fasc. II. 86–89.

⁵⁶ Pósta Béla: *Az érem- és régiségtár jelentése*. EMEÉvk 1914. 33.

⁵⁷ ÉRlvt C₁ 2416/3.

⁵⁸ Létay Lajos: *Merülő Atlantisz*. Utunk Évkönyv 1974. 136.

egykori kollégiumi osztálytársát kérje fel erre a munkára.⁵⁹ A talapzatért kért 500 koronát az Unitárius Egyház teremtette elő gyűjtéssel. A gyűjtőit Ferencz József püspök nyitotta meg 20 koronával. A szülőfalu unitárius egyházközsége, a család, Kovács Péter kolozsvári fényképész 50–50 koronával vezette a listát, Kovács Erzsike 20 koronát adományozott. És következtek egykori tanárai, munkatársai, tanítványai. Rokonok és ismerősök hosszú sora. Nehezen bár, de az 500 korona összegyűlt.⁶⁰ Nem ismerjük írásos nyomát annak, hogy a bronzszobor elkészült volna. A háború idején sok erdélyi templom tornyából került le a harang, de anyagukból nem emlékszobrokat öntöttek.

A szoborállításra kezdeményezett gyűjtés befejezése után a Dávid Ferenc Egyelet megkezdte a gyűjtést egy Létay Balázs-emlékalapítványra. Halálában Létay Balázs belépett az egyelet alapító jótévedői közé. Az elképzelés kigondolói egyelőre nem fogalmazták meg az alapítvány pontos célját. Néhány hónapig érkeztek az adományok.⁶¹ Közben a háború csak egyre szedte újabb áldozatait, és rövidesen több tucat hasonló emlékalapítvány született. Lassan mindenkinek megvolt a saját halottja, s a kegyeletos gyűjtések kezdeti lendülete alábbhagyott, kifulladt. A vérzivatar elülte után az egyéni drámákra emlékeztető kezdeményezések helyét a közös tragédiákra figyelmeztető, a jeltelen sírhantok és a tömegsírok hangulatát idéző honvédelmi emlékművek vették át. Aranyosrákos népe az unitárius templom körkerítése tövében emelt emlékoszlopot elsíratott, ám el nem feledett hősi halottai emlékére. A szomorú névsor élén Létay Balázs zászlós neve áll.⁶²

Létay Balázstra egyre kevesebben emlékeztek. Szülei, testvérei, tanárai, életben maradt munkatársai. A családon ott komorlott Balázs tragikus sorsa, ezért unokaöccsét jóformán érettségiig nem engedték a falu határán túl. A kolozsvári utcákon egy gyászruhás lány alakja emlékeztette még az ismerősöket Létay Balázstra, „a tanárok gyöngyére”. A Fötér és az Egyetem utca sarkán álló fényképészműhely tulajdonosának lánya, Kovács Erzsike volt. Haláláig várta haza vőlegényét, a szőke Balázst...

Huszonhat évnyi rövid élet adatott meg Létay Balázsnak. Akárcsak Petőfinek. Fele a gyermeki álmoké volt. A másik fele egyre határozottabban körvonalazódó tervek formálásával, a megvalósításért végzett kitartó, lelkes munkával, tanulással telt el. Az alkotás évtizedei következtek volna. Ám a párkák itt elvágták Létay Balázs élete fonalát. Utóélete az előzőnek csak töredéke volt. Az emléke megörökítését tervező mestere, munkatársai szándékukat nem vihették el a beteljesülésig: háború, fogság, börtön, halál, mellőztetés várt rájuk. Egy teljes nemzedék nőtt fel

⁵⁹ ÉRIvt C₁ 2416/3-6. Török levele Szeszáknak, Pósta levelei az unitárius teológia dékánjának, az Unitárius Közlöny szerkesztőjének, Szeszáknak.

⁶⁰ UnitKözl XXVIII(1915). 85, 104, 191, 207, 225.; XXIX(1916). 24, 39, 55, 70, 119.

⁶¹ Uo. XXIX(1916). 197.; XXX(1917). 31,61,78.

⁶² Az adatot Lőrinczi Károly aranyosrákosi unitárius lelkésznek köszönöm.

és ment el úgy, hogy jóformán nem is hallott Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolájáról, annak „legszebb reményéről”, Létay Balázsról. És nagyszerű tervükről, gyönyörű álmukról: a mezopotámiai Keleti Intézetéről. Lesz-e a tervnek valaha megvalósulása? „Hol van az a másik fiatalember”, aki Létay Balázs elkezdett útját továbbviszi, végigviszi?

Függelék

Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács!

Tisztelettel kérem a Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanácsot, kegyeskedjék megengedni, hogy mint gyakorló tanár 1912. februárius 1-től kezdve az iskolai év végéig történelmet taníthassak a kolozsvári unitárius főgimnázium V. osztályában.

Mindeddig ugyan csak alapvizsgálatom van latinból jó, történelemből pedig dicséretes eredménnyel, s hogy mégis bátorkodom gyakorló tanárságot kérni, arra a következő okok indítanak.

Kis híján három éve szolgálok, mint gyakornok, a kolozsvári m. kir. Tudományegyetem érmészeti és régészeti intézetében, s ezalatt az idő alatt görög-római és keleti archaeológiával foglalkoztam. A múlt nyarat Londonban és Oxfordban töltöttem, hol szintén a görög-római és keleti emlékeket tanulmányoztam.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiséggyűjteményének határozott célja, hogy Babylonia és Assyria területén ásasson. E területek kutatásában csaknem minden művelt nemzet kivette már a részét, s nagyon is rég itt van már az ideje, hogy Magyarország is beleszóljon a sumir kérdés körül felmerült vitába. Ez azonban múzeumi anyag nélkül nem lehetséges, tehát mihamarabb ásatnunk kell, annál is inkább, mert az idegen nemzetek fokozott erővel fogtak a kutatáshoz.

Pósta Béla dr. igazgatóm engem szemelt ki a leendő ásatások vezetésére, s ezért legalább egy évet külföldön kell töltenem a keleti archaeologia tanulmányozásában. Mindenekelőtt tehát diplomára van szükségem, amit félévi gyakorló tanárság nélkül nem szerezhetek meg. Ha pedig most nem kaphatok gyakorló tanárságot, ez nekem csaknem egy évi idővesztést jelent nemcsak tanulmányaim folytatásában, hanem esetleg tanársegéddé leendő kineveztetésemben is.

Ezért voltam bátor a Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanácshoz fordulni kéréssel, remélve, hogy az okokat jól megfontolva, ebben az esetben eltekint a szabálytól, mely a szakvizsgálathoz köti a gyakorló tanárságot. Szakvizsgálatra különben már februárius folyamán előállok, s akkor alkalmaztatásom esetén az értesítőt is be fogom mutatni.

Kérésem szíves figyelembe ajánlva maradtam a Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács

alázatos szolgája
Létay Balázs s.k. segédarchaeologus

*Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Uram!*

A XIX. század archaeologiai kutatásai keletre irányították e tudományszakot művelő tudósok figyelmét. Azok a meglepő eredmények, amelyekkel Henry Layard, Taylor, Loftus, Ernest de Sarzec, legújabbán pedig Hilprecht vezetése alatt a philadelphiai egyetem nippuri ásatai jártak, lehetségessé teszik, hogy mai kultúránk gyökerének keresésénél tovább menjünk, mint eddig tettük.

A kérdés beható tanulmányozása különösen fontos reánk, magyarokra nézve, hiszen egy európai nép művészete sem állott annyira keleti hatás alatt, mint éppen a mi művészetünk. Azonkívül az ékírás megfejtése által kibontakozott két nyelv közül az ősi sumir nyelv aránylag legközelebb áll a turáni nyelvekhez a rokonság szempontjából: tehát önmagunkkal és a külföldi tudományos világgal szemben szigorú kötelességünk a lehető legkomolyabban foglalkozni a kérdéssel.

Alulírott három éve dolgozom az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában Dr. Pósta Béla igazgató úr vezetése alatt, muzeális érzéket tehát és a tudományos kérdések tárgyalásánál követendő szigorú eljárást a legjobb iskolában tanultam. Pósta Béla professor úr egyetemi előadásai a kérdés főbb pontjaival, a feladat nagyságával megismertettek, most tehát csak az anyag közvetlen tanulmányozása, a nyelv és írás elsajátítása volna hátra, amit itthon elvégezni természetesen nem lehet.

Mély tisztelettel kérem tehát Nagyméltóságodat, tegye lehetővé tanulmányaim ezirányú folytatását 2500 korona útisegély kiutalványozása által. Ezzel az összeggel egy évet töltenék Londonban, s ezalatt az idő alatt egyrészt mint egyetemi hallgató a professorok előadásaiból, másrészt a British Museum gazdag anyagának tanulmányozása által akkora jártasságot szereznek e tudományágban, hogy azután önálló művelésére is képes lennék. A tavaly voltam már két hónapig Angliában, s ezalatt az angol nyelvet tanultam meg annyira, hogy ebben a tekintetben nagyobb nehézségek nem lesznek. Itthon tanulmányaimat befejeztem, tanári diplomám van, s így teljes erővel foghatnék kitűzött céлом megvalósításához. Annyira érzem a kérdés fontosságát, hogy saját vagyonomból is áldoznék reá, ha egyáltalán volna vagyonom, így azonban kénytelen vagyok Nagyméltóságodhoz fordulni, és kérni, kegyeskedjék nekem 2500 koronát kiutalni abból a célból, hogy azzal Londonban tölthessek egy esztendőt a keleti archaeologia tanulmányozásában.

Nagyméltóságodnak
Kolozsvár, 1912. június 15.

alázatos szolgája:
Létay Balázs s.k.
okleveles középiskolai tanár,
a kolozsvári Tud.egyetem érmészeti és
régészeti intézeténél alkalmazott tudományos segédmunkás

London, 1914. febr. 22-én
Méltóságos Uram!

Az első két hónap szerencsésen elmúlt, s egészségem, apró hülésektől eltekintve, csorbát nem szenvedett. Állítólag, aki az angol éghajlatot kibírja, az nyugodtan mehet bármely éghajlat alá. Ez a ködös, nedves levegő tényleg sokkal veszedelmesebb, mint a mi száraz hidegünk. Bár távolról sincs olyan hideg, mint nálunk szokott lenni, azért az emberek mind gyapjú alsóruhát hordanak, ami megóvja a testet a gyors felmelegedéstől s a gyors lehűléstől. Az időjárás nagyon változékony úgy, hogy maguk a fák is zavarba jöttek, s ezelőtt egy hónappal kezdtek rügyezni. Nagyon hamar megbánták.

Ami a lakásomat illeti, azzal többé-kevésbé meg vagyok elégedve; egyetlen hibája, hogy egy kissé távol van a Brit. Museumtól, s így minden nap kb. 40 fillérbe kerül az utazgatásom oda s vissza. Reggel megyek 9 órákor, ekkor nyílik, ebédre hazamegyek egy órákor, ismét vissza, s este $\frac{3}{4}$ 7-kor megint haza. Este aztán nyelvgyakorlatokat végzek. Mikor nem vagyok a múzeumban, állandóan a házigazdámékkal vagyok, s beszélek mindenről az ég világán, csakhogy szokjon a szám az angol szavakhoz. Soha életemben ilyen beszédes nem voltam. Még aztán olvasok fennhangon nekik. Így jutottam most már annyira, hogy a bibliából való felolvasásokat is megértem, holott az angol bibliai nyelv talán még inkább különbözik a mindennapi beszédétől, mint áll ez a magyar nyelv esetében. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy most már perfekt angol vagyok. Azt hiszem, legalább tíz évi intellektuális élet szükséges az illető nyelvterületen, hogy valaki egy olyan raffinált nyelvet, mint az angol, tökéletesen, minden finomságával és fordulatosságával elsajátítson. A nyelvről beszélve eszembe jutnak a nemzetiségi állapotok. Én nem tudom, tanultam-e az iskolában vagy nem, de ha tanultam is, tökéletesen elfelejtettem Anglia nemzetiségi viszonyait. Én mindig azt hittem, hogy itt mindenki angolul beszél. S bizony csak legutóbb konstatáltam nagy meglepetéssel, hogy, az igen elütő skót dialektust nem számítva, három teljesen különböző nyelv van használatban Angliában. Az angol, walesi s az ír kölcsönösen éppúgy nem értik egymás beszédét, mint mi nem értjük a kínait. Méltóságod bizonyára tud róla, de engem nagyon meglepett. Az ír-ről még gyanítottam, de hogy Wales-ben egész külön nyelvet beszéljenek, arról nem álmodtam. Érdekes az is, hogy az angolnak is, bármilyen nagy és gazdag nemzet, megvannak ugyanazon nyomorúságai, mint nekünk. Csak a napokban történt, hogy egy nagy vasúttársaság Amerikából szerzett magának ügyvezető igazgatót, mert, amint az igazgatóság egyik tagja, valami lord, kijelentette, nem találtak Angliában arravaló embert. Az újságok persze azonnal boncolgatni kezdték a kérdést, rámutattak számtalan bajra, többek között, hogy minden jövedelmezőbb hivatalt a mágnások fiatalabb fiaival töltenek be (ezek ugyanis nem öröklik sem a címet, sem a vagyont), s nem érvényesülhetnek a tehetségek. Nincs vállalkozó szellem, nagy a konzervativizmus stb. stb. (Mintha magyar la-

pokát olvasna az ember.) Ez alkalommal az egyik lap felújította Bernard Shaw-nak egyik mondását, hogy ti. az angol tökfejű, s mikor angol eredmények forrásai után kutatunk, vagy zsidó, vagy ír, vagy német koponyára bukkanunk. Természetesen Shaw is ír ember, Dublinban született. Annyi bizonyos, hogy Anglia nagyságának a létrejövetelében nagy része van az ország szerencsés fekvésének, sziget voltának. Bajok, úgy látszik, mindenütt vannak, sehol sem fenékgig tejföl.

Idejövetelem utáni második héten bejutottam a Brt. Museum olvasótermébe. A dolog nem ment minden nehézség nélkül. Kérést kellett írni, idevaló lakos jóállásáról gondoskodni stb. Ebben egy itteni unitárius pap, Hankinson, akiről már írtam Méltóságodnak, volt segítségemre. Mindenekelőtt tájékozódtam, az irodalomról, a tudomány irányáról stb. Azt azonnal láttam, amiről különben már otthon meg voltam győződve, hogy az ékírást olvasni, fordítani meg kell tanulnom. Kikerestem tehát egy jó nyelvtant, s hozzáfogtam a betanulásához. Közben egyúttal olvastam Hilprecht összefoglaló munkáját: „Explorations in the Bible Lands during the 19th Century”. Ebből, valamint később az eredeti munkákból láttam egész tisztán, hogy bizony a nagy haszon mellett töméntelen kárt is csináltak ezek az ásatók. Egykettő kivételével abszolút tájékozatlanok voltak nemcsak a tudomány tekintetében, de nem ismerték a systematikus ásatás legegyszerűbb követelményeit sem. Ezer szerencse, hogy a kikerült anyag nagy része feliratos emlék volt, s így valami tudományos megállapítás is lehetséges volt. Megtörtént nem egyszer az a hallatlan eset, hogy az ásató, anélkül, hogy legalább magához hasonló helyettesről gondoskodott volna, hetekig távol volt az ásatás színhelyétől. Hilprecht keservesen panaszkodik az ilyenformán veszendőbe ment megállapítások miatt, s különösen kikel a philadelphiai egyetem, csak a múlt század végén vezetett, 2-ik és 3-ik expedíciója munkálkodása ellen. Ezeknek a vezetője persze nem ő volt, csak a többié. Használható archaeologiai anyag híján a kérdés nyelvészeti oldalát cultiválták az emberek, s az irodalom nagy részét most *szövegközlés, nyelvészeti kérdések fejtegetése, s a feliratok alapján szerkesztett történetek, s az ásatók regényes elbeszélései* teszik ki. A nyelvészeti oldal túltengése dacára egy tisztességes, széles alapon kidolgozott assyr nyelvtant nem lehet találni. Még a legújabb s legterjedelmesebb a Delitzsch-é, melyet a King: Elemi nyelvtana után, most tanulmányozok. A King nyelvtanának elvégzése s vagy 200 jegy betanulása után hozzáfogtam könnyebb szövegek olvasásához. Most annyira vagyok, hogy könnyebb szövegeket olvasok és fordítok, természetesen nem precizül, hiszen az két hónapi munka után lehetetlen is. Az írás annyira összefügg a nyelvvel, hogy az előbbi az utóbbi ismerete nélkül nem lehet olvasni, nem lehet megérteni. Nem untatom Méltóságodat a nehézségek leírásával, csupán azt jegyzem meg, hogy egyúttal a héber nyelv alapelemeivel is tisztába kellett jönnöm, az egész assyr nyelvészet ugyanis arra van alapítva. A múlt levelemben említett tervem szerint hozzáfogtam, hogy egy – mondjuk – leltárt készítek magamnak az assyr-babyloni területről. Azt akarom, hogy az egész területről tudjam, ki hol ásatott, mit talált, vagy ki járt ott és mit látott. Ezt föltétlenül szükségesnek tartom egy ásatási terv megfogalmazásához, meg

aztán más szempontból sem értéktelen. Emellett állandóan gyakorlom magam a nyelvtanban, olvasásban és fordításban. A kiadott szövegek olvasása aránylag nem nehéz, tekintve, hogy a jegyek mind a 8–9. századbeli köemlékek jegyei után készültek. Azonban a közölt szövegek olvasása nem jelenti egyúttal az emlékeken levő jegyek ismeretét is. Az írás a 3–4 ezer esztendő alatt annyi változáson ment keresztül, hogy legalább három fajta írást kell megkülönböztetnünk, amiknek a jegyei bizony meglehetősen elütők. Roppant szükség volna egy kimerítő, a szó szoros értelmében vett felirattanra, de még mindig várat magára. A British Museumban elég bőven van képviselve mindenféle írásmód, s csak azt várom, hogy elég biztosnak érezzem magam, bizonyos szempontokból, s aztán kérni fogom az anyag rendelkezésemre bocsátását, amennyire lehetséges.

Munkám van bőven, amit végezhetek itt az olvasóteremben, s ha éppen olyan utalás van valamely tárgyra, amit meg kell nézmem, a kiállítási helyiségek közel vannak, s azonnal felfuthatok.

Az assyriológia maga nem olyan horribilis anyag, hanem az a sok érintkezési pont, a rokon kérdések érdekeltsége stb. bizony meglehetősen masszát nyújtanak, amiben könnyen el lehet tévedni, meg lehet zavarodni. Én most nyelvészeti vagy művészettörténeti részletkérdésekkel nem foglalkozom. Úgy gondoltam, ha először az egésznek a vázával tisztában leszek, a részleteket könnyebben és világosabban állíthatom magam elé.

Mikor Méltóságodnak és minden szeretteinek a legjobbakat kívánom, maradok

mindig hálás köszönettel
alázatos szolgája :
Létay Balázs s.k.

U.i. Levelem már megírtam, mikor a Kovács úr levelét megkaptam, csak pénzügyi okok akadályozták az elküldését. Most még jó, hogy nem küldtem el, mert Kovács úr leveléből olvasom, hogy Méltóságod nem kapta meg előbbi levelem, melyben Liszt halotti maszkjáról is írtam. A dolog úgy áll, hogy egy angol lady Hankinson tiszteletes közvetítésével felajánlotta Liszt halotti maszkját az intézetnek, s szeretné Méltóságod megerősítő nyilatkozatát hallani, hogy a maszk méltó helyen lesz felállítva, s rajta lesz az ajándékozó, valamint fia neve, ki kedvelt tanítványa volt Lisztnek. A maszkot a nyáron Hankinson vinné Kolozsvárra. Kérem tehát Méltóságodat egy pár sorban megírni nekem ez ügyben a véleményét, hogy én is tudjak határozott feleletet adni.

by Mrs. Appleby
29. Gloucester Crescent.
Regents Park. London. N.W.

B. Létay Esq.

KULTÚRA, TÖRTÉNELEM, ÍRÁS*

Kulturális, történelmi örökségünk írott emlékeinek megőrzése és védelme mint a lelkeszi szolgálat fontos része

A címben szereplő szavak mindannyiunk számára ismerősek, úgy gondolom, mégsem fölösleges egy kicsit körbejárnunk a fogalmak jelentéstartalmát.

Kultúra¹

A *kultúra* szó olyan gazdag jelentéstartalmú, hogy föltétlenül meg kell értenünk legalább a ma használt fő jelentés-dimenzióit. A fogalom tisztázásakor terjedelmi okok miatt csak vázlatosan ismertetjük a különböző diskurzusokban játszott szerepének és funkciójának változatosságát.

Jóllehet napjainkban elfogadott tény, hogy a „kultúra” modern terminus, hiszen mai jelentésének fő alkotóelemei a 18. század utolsó negyede után alakultak ki és kapcsolódtak össze, s a kifejezés gyakorlatilag minden európai nyelvben jelen van (franciául *culture*, németül *Kultur*, olaszul *coltura*, oroszul *kultura* stb.), eredete az antikvitásig² nyúlik vissza.

Végző soron a latin *colere* igéből származik, amelynek jelentése ’művelés’ (elsősorban a föld művelése), ’gondozás, ápolás, gondoskodás’. Az igét használták még a ’lakni valahol’, az ’ékesíteni, díszíteni’, valamint a ’tisztelni Istent’ (*cultura deorum*) értelmében is. A szó értelmének lényeges változását, amely a mai szóhasználathoz való közeledés első döntő lépéseként tartható számon, Cicero (i. e. 106–43) a *Tusculanae Disputationes* című művében megfogalmazott „*cultura animi ... philosophia est*” állítása jelentette, amely tehát a filozófiát a lélek műveléseként határozza meg. A *colere* metaforikus jelentését bizonyítja a belőle képzett *cultus* szó, amelynek használatából kiderül, hogy a kiművelés, jobbtétel értelmét nemcsak anyagi létezőkre vonatkoztatták, hanem lélekkel, műveltséggel kapcsolatos értelemben is használták. Mutatja ezt a „*cultus animorum*

* A 2004. február 7-i kolozsvári teológiai csendesnapok keretében az unitárius hallgatók előtt tartott előadás bővített változata.

¹ A kultúra fogalmát Márkus György: A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma. In: Kultúra és modernitás. T-Twins 1992. című műve alapján jártam körül.

² antik = A nagyra becsült és mintaképnek is tekintett (ókori görög-római) régiségek (antikvitások) jelzője. A reneszánsztól alakul ki az itáliai nyelvhasználatban a pusztán régi, elavult ócskaságok (*vecchio*) megkülönböztetése a megbecsült régiségektől (*antico*). Pl. a 14–16. század számára a mélyen megvetett bizánci stílus „ódsi görög modor”, a követésre méltó ókori görögöké viszont „antik”.

corporumque” kifejezés, amelyet Liviusnál (i. e. 59 – i. sz. 17) találhatunk meg, illetve az írás, irodalom művelését jelentő „cultus litterarum” Justinianus (527–565) által használt kifejezése is.

Augustinus (354–430) szintén a *cultura* szót használja *Sermo* című munkájában. Ebben az emberek számára kötelezőnek tartja Isten gondviselésére úgy válaszolni, hogy Isten „kultúráját”, tiszteletét szívünkben őrizzük meg. Itt érhetjük tetten a *cultura* terminus jelentésének azon átalakítását-átalakulását, amelyet ma a kultusz terminus takar, vagyis azt, amikor az ember egész benső életét Istennel való személyes együttlétben éli meg és ezt egyéni vagy közösségi formában kinyilvánítja. A középkorban egyébként gyakran használták a *cultura Christi, cultura Dei* kifejezéseket.

A szó Cicero által meghatározott jelentésében az itáliai humanisták jóvoltából került ismét használatba a 15. század táján, ekkor azonban már az egyes nyugati nemzeti nyelvekbe is beszivároghatott. Például a 17. században Hobbes (1588–1679) *Leviathan*-jában (1651) a *kultúra* már egyértelműen a gyermek nevelésére vonatkozó munkát jelöli. Hobbes már teljesen megkülönbözteti a „kultúra” és a „kultusz” kifejezéseket. Nála a kultúra olyan munkafolyamatot jelent, amelynek természetes következménye az elvégzett munkából származó haszon. Például mint a föld művelésére fordított munka, vagy – a gyermekek nevelése esetében – elméjük kiművelése (a Culture of their mind’s). A kultusz viszont a cultus Dei, vagyis az istenimádat annyit jelent, mint udvarolni, azaz valaki kegyét jó szolgálatokkal megnyerni.

A 18. században már megjelennek a kulturáltság és a műveletlenség közti differenciálás első jelei, amelyek eleinte a származásbeli különbségekre utaltak. (Az előkelő kulturált embert jelent, társadalmilag alacsony szinten álló pedig műveletlent, kulturálatlant.)

A 19. századra ez megváltozik, és a kor elitje már nem a származásának, hanem a műveltségének hangsúlyozásával határozta meg társadalmi hovatartozását (person of culture/cultivation). Ekkor jelent meg az igény a különböző társadalmi rétegek részéről a művelődés kiszélesítésére, felszabadítására. Ennek következményeképpen megindult egy intenzívebb értékteremtő tevékenység. Így szélesedett ki a kultúra jelentéstartalma, és magában foglal minden értéket, szellemi és anyagi produktumaival együtt.

Tehát summázva: a *kultúra* terminus egyrészt az antik értelmezésnek megfelelően a művelés/kiművelés értelmét tovább differenciálva nevelést, művelődést jelent. Másrészt társadalmi csoportokra, illetve később társadalmakra vonatkoztatva azon anyagi és szellemi értékeknek az összességét jelenti, amelyeket az emberi társadalom történelme folyamán létrehozott.

Itt kapcsolódik össze a kultúra fogalma a történelemben való ágyazottsággal, és a történelem képezi előadásunk második terminus technicusát, amelyről szólnunk kell.

Történelem

A *történelem* terminus az eredetileg 'kutatás, ismeret, tudomány' jelentésű latin *historia* átvétele a 15. századtól használatos. Maga a magyar történelem szavunk Döbrentei Gábor alkotása (1842). Mi a történelem? – tehetjük fel a kérdést. Egy közkeletű meghatározás szerint „a történelem az a magasrendű összefogó kép vagy képmás, amelyet az utókor a tudományos visszatükrözés, a történetkutatás és a történetírás révén alkot az emberi történetről.”³ A legegyszerűbb meghatározás szerint pedig az emberi nem múltjának tudományos ismerete. A *történet*, a *történeti* fogalmak a múltban megtörtént eseményeket fejezik ki. A *múlt*on pedig a jelenig eltelt időt értjük. Ennek az emberi múltnak a folyamatát a történelem a források segítségével ismeri meg. Ezeket a forrásokat általában három nagy csoportba szokták sorolni: 1. tárgyi emlékek, 2. az íratlan szellemi hagyomány, 3. írott források csoportjába.

Az első csoportba tartoznak az egyházi és világi építményektől, a templomoktól, temetőktől, váraktól fegyverektől, pénzeketől egészen szobrokig, műemlékekig stb. minden, amit a múltban emberi tevékenység hozott létre.

A második csoportba tartoznak valamely nép vagy közösség tudatában élő vagy egykor élt történeti emlékek. Tágabb értelemben idetartozik a tánc, a zene, a játék, a szokások, népmondák stb.

A történettudomány szempontjából a legfontosabb a harmadik, az írott források csoportja. Ezzel elérkeztünk előadásunk címében szereplő utolsó fontos ki-fejezésünkhöz: az íráshoz.

Írás

Amióta az írást a föníciaiak felfedezték, és ennek alapján i. e. 6–5. században kialakult a görög ábécé, az első olyan jelrendszer, amely az egyes beszédhangokat jeleníti meg, Görögország az írásos kultúra prototípusa lett.⁴ Ettől számítva napjainkig az írott forrásoknak hatalmas tömege halmozódott fel. A legfontosabb íráshordozó anyag a papirusz volt, amelyet egészen a 10. századig használtak Európában. Az arab hódítások következtében megszűnt az egyiptomi papiruszimport, ezért az európaiak kénytelenek voltak áttérni egy másik íróanyagra, a hártýára vagy pergamenre. A pergamen juh-, kecske- vagy borjúbőrből készült. Az antik Róma legegyszerűbb íróanyaga a viasztábla volt. A legmodernebb íróanyag a papír, amely Kínából származik, és arab közvetítéssel került Európába a 9. században. Magyarországon csak a 14. század elejétől használják. Az előbb említett íráshordozókon található szövegek elolvasásával, átírásával, jellegzetességeik összegzésével a paleográfia foglal-

³ Dr. Kávássy Sándor: Bevezetés a történettudományba. Bp. 1988. 3.

⁴ Lásd: Jan Assman: Kulturális emlékezet. Bp. 1999. 253.

kozik (*pálojosz* = régi, *grafó* = vésni, írni). A kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokat a felirattan vagy epigráfia tanulmányozza.⁵

Örökség

Az évszázadok folyamán felhalmozódott tárgyi, szellemi, írott értékeink mind örökség – kulturális örökség. Örökség, amely az örök szóból képzett elvont főnév. Örök, azaz időfeletti. Ezek az értékek csak akkor maradnak időfelettiek, ha mindenkor felelősséget vállalunk megőrzésükért.

A kulturális örökség fogalma mind a politikai, mind a tudományos diskurzusokban látványosan csak az elmúlt három évtizedben terjedt el Nyugat-Európában – főleg Franciaországban és Nagy-Britanniában.⁶ Magyarországon csak a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának 1998-as megszervezésével került a kulturális örökség fogalma a politikai diskurzusok homlokterébe, és a magyar tudományosság csak ezután reagált és kapcsolódott be a fogalom törvényi meghatározásának kodifikációs folyamatába. A különböző nemzetek szintjén a kulturális örökség nemzeti örökséggé válik, amely egyúttal az illető nemzet identitástudatát is reprezentálja. A nemzeti örökséget („patrimoine national”) mint kifejezést 1790-ben Franciaországban a forradalom idején alkották meg, amikor egy új kategóriát kellett találni a klérustól lefoglalt könyvek, kéziratok, festmények stb. gyűjtőnévének.

Az 1960-as évekig örökségnek elsősorban a történeti műemlékeket tekintették, és az elsődleges meghatározó szempont az ilyen örökség kiválasztásában a kor volt, vagyis, hogy milyen régi az illető alkotás. Az örökség terminus kiszélesedése csak a hatvanas évek végén figyelhető meg a nemzeti és európai törvénykezésben, és maga az Európa Tanács is csak 1985-ben határozta meg először az örökség fogalmát.⁷

A levéltár mint közgyűjtemény

A különböző szellemi, tárgyi örökség megőrzésére már az ókortól kezdve múzeumokat, könyvtárakat, levéltárakat – mai szóhasználattal: közgyűjteményeket – állítottak fel.

A múzeum, vagyis a múzsák kertje az ókori görögökig nyúlik vissza, és itt volt a művészetek, illetőleg tudományok helye. Az ókor leghíresebb múzeuma a Ptolemaiosz Philadelphosz által alapított alexandriai múzeum volt. A mai értelemben vett múzeum a reneszánsz korában alakult ki.

⁵ Lásd: Érszegi Géza: Paleográfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállai István. Bp., 1986. 29–42.

⁶ Lásd: Sonkoly Gábor: A kulturális identitás új kerete: a kulturális örökség. In: *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány. Bp., 2001. 9.

⁷ Uo. 9–10.

A könyvtár (biblioteca) elsősorban nyomtatott könyvanyagot őriz, de az ókorban is voltak könyvtárak, és az egyik leghíresebb éppen az alexandriai múzeumban volt.

A történetkutatás legfontosabb primer forrásait a levéltárak őrzik. A levéltár mint intézmény kialakulástörténete megelőzi a múzeumokét és könyvtárakét is. A levéltár létrejöttének elsődleges feltétele voltaképpen az írásbeliség kialakulása volt. A levéltár mindenkori birtokosainak érdekében állt azokat a dokumentumokat megmenteni a pusztulástól, amelyeket szükség esetén bizonyítékként lehetett felhasználni. Ily módon a levéltári anyagot azok az írott dokumentumok alkották, amelyek egyének vagy intézmények számára jogbiztosítást vagy jogi szabályozást jelentettek. Az iratok ilyen funkciója azonban idővel hatályát veszti. Ugyanakkor egyre fontosabbá válik egy másik rendeltetésük, és ezt jól meg kell jegyeznünk: tartalmuk révén lehetővé válik a múlt különböző területeinek tudományos rekonstruálása. Ennek fontosságát különösen akkor értjük meg, ha arra gondolunk, hogy a levéltári anyag összetevő darabjai *egyetlen példányok* (*unicumok*) vagy legalábbis nagyon kis példányszámban jöttek létre. Révész Imre 1868-ban ezt így fogalmazta meg:

„Ne feledjük végre – és pedig csak egy percre sem –, hogy az, amit a levéltárban bírunk, nagy részben unicum, egyetlenegy, tehát kipótolhatatlan a maga nemében. Ha egyik vagy másik templomunk, főiskolánk, könyvtárunk, gyűjteményünk leég vagy elpusztul: a jó szerencse, az áldozatkészség, a közlekedés és az erőfeszítés újakat és dicsőbbeket állíthat a rombadőltek helyett; – de hogyha elpusztul, semmivé lesz pl. egy kerület levéltára: nincs többé az a szerencse vagy erő, amely azt valaha helyreállíthassa.”⁸

Manapság levéltáron olyan tudományos intézményt értünk, amelynek feladata az állami, egyházi, valamint magánintézmények működése során létrejött történeti értékű iratok gyűjtése, tudományos rendszerezése s a tudományos kutatás számára való feldolgozása és megőrzése.

Az Erdélyi Unitárius Egyház levéltári szervezetét az egyházközségi, az egyházköri, egyház-egyleti levéltárak, valamint itt Kolozsváron a püspökség által fenntartott Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára alkotják.

Az egyházközségi levéltár kezelése a lelkész feladata, az egyházköri levéltár esetében az esperes látja el ezt a munkakört. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának személyemben főállású levéltárosa van. A törvényes rendelkezések előírják, hogy az esperesi székhelyek megváltozása esetén az illető esperesnek kötelessége az egyházköri levéltárat szabályszerű leltár kíséretében az új székhelyre átköltöztetni, de – sajnos – az eddigi tapasztalataink alapján ezt nemigen gyakorolták. Ezért sok olyan egyházközségnek a levéltára, amelyik ideig-óráig esperesi székhely is volt, összekeveredett az illető egyházkör esperesi

⁸ Az idézet Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár kutatótermében van kifüggesztve.

anyagával, és csak hosszas munka eredményeként lehetne újra különválogatni azokat. Az Erdélyi Unitárius Egyház levéltárainak új szervezeti és működési szabályzatát 1999-ben fogadta el és hagyta jóvá a Főtanács, s reméljük, hogy a benne foglaltaknak az illetékesek érvényt is szereznek.

Különböző egyházi levéltárainkban olyan értékes anyagok találhatóak, amelyeknek megóvása mind egyházi, mind nemzeti szempontból fontos. Fokozottan igaz ez egyházközségi levéltárainkra, amelyek a történelem viszontagságai ellenére is sok helyen megőrizték legrégebbi múltunk egy-egy szeletkéjét. Az egyházközségekben fellelhető dokumentumok is nagy részben *unikálisak*, azaz egyediek és pótolhatatlanok. Elsőrendűen fontos adatokat tartalmaznak a történeti kutatás számára, a művelődés- és társadalomtörténet, hely- és családtörténet, valamint az egyre fontosabbá váló ún. mikrotörténet megismeréséhez. Az egyházközségi levéltárak ugyanilyen fontosak az egyetemes egyház számára is. Az itt őrzött dokumentumok az egyházközségek történetének legfontosabb forrásai. Elpusztulásuk esetén az egyházközség történetének felderítése leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik, a történelmi gyökerek elvesztése pedig a jelenben folyó egyházi munkát is megnehezíti. A nemzeti örökség részét képező egyházi levéltári anyag megóvásának fontosságára az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottságának körlevele is felhívja a figyelmet. A vatikáni körlevél megfogalmazása iránymutatásul szolgálhat minden történeti egyház számára: „A saját múltját elfelejtő intézmény nehezen tudja a meghatározott társadalmi, kulturális, és vallási helyzetben élő emberek között képviselni feladatát.”⁹ A magunk történetének ismerete és az ehhez szükséges források megőrzése az Evangélium hirdetésének eszköze, ezért az egyházközségi és lelkészi munka fontos része.

Egyházközségeink életében talán a legnagyobb pusztítást a tatárjárás okozta, majd az ellenreformáció és az 1848-as szabadságharc, legújabb-kori egyháztörténelmünkben pedig a két világháború és az 1948-as államosítási törvény. A háborús pusztítások és állami rendelkezések egyházközségi levéltárainkat úgy érintették, hogy vagy tűz martalékává váltak, vagy az állam aktivistái megrogtálták, és elvitték a dokumentumok azon részét, amelyek úgymond nem voltak egyházi jellegűek. Sok helyen, ahol az iratok átvészelték a kívülről érkező pusztításokat, ott a lelkész hanyagsága, a tárolási körülmények hiányossága miatt mentek és mennek tönkre az iratok. Jelenleg a legnagyobb veszélynek a valamikor virágzó, ma már lelkészek nélküli egyházközségek levéltárai vannak kitéve. Példának okáért csak egyet említek meg. Magyarszentbenedeken ma már alig van néhány unitárius család. Az egyházközség levéltára a gondnok padlásán várt jobb sorsra. Gondnokváltáskor a levéltárat mindig átszállították az új gondnok lakásának padlására. Ezek a padlások gyakran beáztak, és így az iratok, do-

⁹ Az egyházi levéltárak szerepe a lelképásztori életben (Körlevél) 15. p. /Római Dokumentumok XI.: Az Egyházi Kulturális Javak Pápai Bizottságának Dokumentuma/ In: *Útmutató az egyházközségi levéltárak értékeinek védelméhez*. Szerk. Kertész Botond. Bp., 2000. 5-6.

kumentumok is vizesek lettek, nem beszélve arról, hogy a galambok is összepiszkolták. Ennek a levéltárnak a megmentése Emödi Andrásnak, a nagyváradi katolikus püspöki levéltár örének köszönhető, aki Magyarszentbenedekre azért ment, hogy az ottani unitárius templom régi, pusztulásnak indult kazettás menynyezetét tanulmányozza. Ekkor találta meg az egyházközség levéltárát a gondnok padlásán, és annak jóváhagyásával beszállította a gyűjtőlevéltárunkba, Kolozsvárra. Ebben a levéltári anyagban többek között két 18. századi kéziratos Graduálé, valamint az egyházközség legrégebbi anyakönyve is ott volt.

Ahhoz, hogy egyházközségi iratainkat megfelelőképpen értékelni tudjuk, hogy felismerjük bennük a történelmi kútfőket, hogy megóvjuk mindennemű pusztulástól, el kellene kezdeni a lelkészjelöltek, a teológiai hallgatók ilyen irányú oktatását is. Jóllehet folyik az egyházi adminisztrációra való felkészítés, de ez elsősorban arra korlátozódik, hogy a kikerült lelkész hogyan kezelje a kurrens iratokat, hogyan kell iktatnia, mutatókat készítenie, jegyzőkönyvet felvennie, év végén zárszámadás-költségvetést összeállítania stb. A folyó ügyvitel során keletkezett iratokat azonban még nem tekintjük levéltári anyagnak. Ezek az iratok először irattárba kell, hogy kerüljenek, és bizonyos idő elteltével azok selejtezésével csak a történelmi értékűek képezik majd a levéltári anyagot. Sokan azonban az irattár és levéltár fogalmát szinonimaként fogják fel, és ezért az őrizetükben levő iratok is ennek megfelelően keverednek.

A teológiai hallgatóknak célszerű lenne legalább egy fél évig heti egy órában gyakorlattal egybekötött levéltártant, a második félévben filológiai bevezetést tanítani, ahogy a kolozsvári Bölcsészkaron a közelmúltban már gyakorlatba ültették. Ez lehetővé tenné, hogy a lelkészjelöltek idejében megismerkedjenek, fizikai kontaktusba kerüljenek a levéltári anyaggal, elsajátítsák, melyek a főbb irattípusok és melyek a fontosabb rendezési, rendszerezési, tárolási elvek. Ennek a tanulási folyamatnak hozadékaképpen mindenki rádöbbenhetne arra, hogy sokszor egy kicsit több odafigyeléssel milyen nagyszerű dolgokat lehet végezni, és minimális anyagi ráfordítással hogyan javítható az egyházközségi levéltárak sokszor nagyon elszomorító helyzete.

A következőkben a teljesség igénye nélkül szükséges egy-két gyakrabban előforduló, fontos iratfajtára felhívnom a figyelmet, amelyek általában az egyházközségi levéltárainkban találhatóak.¹⁰

Testületi jegyzőkönyvek. A különböző egyházközségi önkormányzati szervek (közgyűlések, presbitériumok), egyházi bírósági jegyzőkönyvei a gyülekezetek történetének fontos forrásai.

A vizitációs jegyzőkönyvek. Ezek a jegyzőkönyvek kimeríthetetlenül gazdag történelmi források, amelyek a püspöki vagy esperesi egyházlátogatások során,

¹⁰ Az iratfajták összeállításában az *Útmutató az egyházközségi levéltárak értékeinek védelméhez*. Szerk. Kertész Botond. Bp., 2000. című füzetecskét használtam fel.

előre kidolgozott szempontok szerint készültek, s átfogó képet adnak az egyház helyzetéről, állapotáról (például Lázár István püspöki látogatási jegyzőkönyvei).

Egyházközségek közigazgatási iratai. A lelkészek hivatalos levelezését eredeti rendjükben kell megőrizni. Az újabb, iktatott levelezés kezeléséhez a különböző iktató- és mutatókönyvek megőrzése is szükséges, hogy a közelmúlt és a jelen eseményei a jövőben könnyebben kutathatók legyenek az utódok számára.

Gazdasági iratok. Bár a különböző számadáskönyvek, elszámolások ma már nem bírnak jogbiztosító érvénnyel, szervesen hozzátartoznak az egyházközségi levéltárhoz, a más dokumentumokban fellelhető adatokat jól kiegészítik, az esetleges hiányokat sokszor pótolják. Egyes iratfajtáknak (például műszaki felmérés, egyházközségi leltár) az épületek helyreállításánál, felújításánál gyakorlati jelentősége is van.

Iskolai iratok. A legújabb időkig (az 1948-as államosításig) elsősorban a történelmi egyházak végezték a népoktatás, az elemi iskoláztatás fontos feladatát. Ennek megmaradt dokumentumai is hozzátartoznak az egyházközség levéltárhoz.

Egyesületi iratok. Az egyházközségi felnőtt és ifjúsági egyletek (Dávid Ferenc Egylet, Ifjúsági Egylet, Nőszövetség) a valláserkölcsi nevelést, a vallási élet elmélyítését, a szociális felelősségérzés felébresztését szolgálták, és döntően meghatározták és meghatározzák az adott közösség vallási és kulturális arculatát. Ezeknek iratai az egyházközség önszerveződésének és működésének fontos forrásai.

Kéziratok. A lelkészek és tanítók tevékenysége során egyházi, tudományos és szépirodalmi kéziratok is keletkeztek. Ezek a kéziratok (például prédikációk, versek és más szépirodalmi alkotások, tanulmányok) nemcsak szerzőik életrajzának és a gyülekezet történetének fontos forrásai, hanem gyakran az adott korok tágabb egyháztörténetéhez vagy művelődéstörténetéhez is lényeges adatokat tartalmaznak.

Esperesi irattár. Az egyházkörök a történelem során gyakran változtatták székhelyüket. Előfordul, hogy ezek iratai is megtalálhatóak a különböző egyházközségi levéltárakban. Kívánatos, hogy ezeket az iratokat külön őrizzék a többi egyházközségi anyagtól.

Családi iratok. Egy-egy gyülekezet kiemelkedő patrónusának vagy kegyurának családi iratai gyakran megtalálhatóak az egyházközségi levéltárakban. A történelmi érték megmentésén túlmenően az egykori jötevők iránti tisztelet is megköveteli, hogy irathagyatékukat megóvjuk.

Az egyházközségi levéltárak minden egyedi irata értékes és megőrzendő. Általánosságban elmondható, hogy az 1867, de különösen az 1848 előtt keletkezett iratokra fokozott figyelmet kell fordítani, mivel ezek már koruknál fogva is történelmi értéket képviselnek. Az ennél fiatalabb iratok pedig gyártási technológiájuk miatt gyorsabban mennek tönkre, ezért szükséges gondos védelmük.

A fent már említett pótolhatatlan eszmei értéken felül az egyházközségi iratok anyagi értéket is jelentenek. Ezt a tényt sajnos többször tapasztaljuk olyan formában, hogy árveréseken antikváriumokban bukkannak fel parókiákról vagy plébániákról származó régi iratok. Ezért is szükséges az elhagyott, már nem lakott egyházi épületekből az iratokat biztosabb helyre, gyűjtőlevéltárba szállítani.

Az egyházközségekben a levéltári anyagot száraz, hűvös helyen kell tárolni, lehetőleg semleges kémhatású, azaz savmentes dobozokban.

Meggyőződésem, hogy ha a lelkészjelöltek, a teológiai hallgatók már tanulmányaik alatt szembesülnek az írott örökség pótolhatatlan értékeivel, akkor sohasem fordulhat elő az az anekdotaszámba menő eset, amelyet az egyik, ma már nyugdíjas lelkész társam mesélt, és amelyet ő is hallott, tudniillik, hogy annak idején egy-két lelkész iktatókönyv helyett iktató szeget használt. Íróasztaluk lapján, valahol oldalt alulról felfele egy jókora szeget ütöttek át, és a beérkező iratokat abba a szegbe szurkálták bele.

Az egyházközségi levéltárak egyenként az unitárius múlt mozaikszerű örökségét hordozzák magukban. Ennek az örökségnek a megóvása, továbbadása a mindenkori lelkészek feladata.

FEKETE JÁNOS

VALLANAK AZ EGYHÁZKÖZSÉGI LEVÉLTÁRAK

Az egyházközségek levéltáraiban található anyagokban – ahonnan nem viték el a nacionalista-kommunista hatóságok – még mindig értékes dokumentumok találhatóak Unitárius Egyházunk és nemzeti történelmünk szempontjából. Ezért nagy kár lenne, ha egyetlen lap is elveszne ezekből. Különösen azokban a kicsi falvakban veszélyeztetett a levéltár, ahol nem lakik lelkész, hiszen esetleges betörésnek is ki vannak téve – ahogy sajnos már nem ritka a templomokba való betörés sem. Gondolom, az egyházi hatóságoknak megvan az elképzelésük a parókiák levéltári anyagának megmentésére.

A székelykeresztúri egyházközség lelkészi lakásának padlásáról Szombatfalvi József lelkész-esperes számos egyházköri és egyházközségi dokumentum között találta meg azt a terjedelmes „naplót”, amelynek címlapján kézírással ez áll:

TUDOMÁNYOS

NAPLÓ

Melyben

némely saját Gondolatait, és apróbb Dolgozatait,
nem külömben gyakori olvasásai alatt Könyvekben
talált jelesebb Helyeket, - Vagy Másoktól hallott
figyelemre méltóbb Tárgyakot – naponként amint
magokat elő adták – béjegyzette, és másoknak is
hátra hagyja

Jánosfalvi Sándor István

Több ekklesiákban Unitárius Pap, és Körny. Jegyz

Ezek mellett Egyházi Fő Tanácsos

1860

A borító belső oldalán egy rövid szöveg a napló sorsáról:

„...ajándékba kaptam Nagyajtai Darkó Sándor humoródjánosfalvi lelkész bátyámtól, az udvarhelyi unitárius lelkészskör jó humorú esperesétől, kinek a szerző – halála előtt – ajándékol adta.

Homoródalmás 1890. év Deczemberében

Ajtony János

Unitárius lelkész”

A sok bejegyzés között értékes adatok találhatóak az 1849-es eseményekről székelyudvarhely-környéki vonatkozásban a szabadságharc leverése után:

„1849-ben a legyőzött forradalom után én is mint Udvarhely székéről legelső politikai v. forradalmi fogoly Udvarhelyre előbb a Székház felső emeletébe, később a franciscanus Zárdába vitetvén [1849. okt. 15 – *F. J.*], oda később, még a következő fogoly társaim érkeztek:

Gyertyánfy Dávid két fiával u. m.

Jónással és Mártonnal a lövétei

Hámortól golyó öntésért

Pálfy Elek Úr Udvarhelyszéki dirigens Kir. Bíró és forradalmi kormánybiztos
october 4-én

Szentkirályi Ignác Pálosi nemes a Pálosi megöletett oláhokért

Gyulai Lajos Úr vármegyei nemes

Később Szebenből érkeztek octóber végén:

Tankó Albert Csíkszentgyörgyi Esperes és Canonok

Mészáros Antal Gyergyó Sz. Miklósi Esperes

Györfi Lajos Szász Régeni

Györfi János ennek testvére Remetei

Sebestyén Gábor Cs. Szeredai

Fodor Antal Sz. Domokosi

Kovács Ignác Sz. Simoni Plébánusok

Jákobi Sándor

Lakatos Ferencz a Gyergyó Sz. Miklósi Esperes Káplánnyai

Fejér József

Zajzon Ferencz K. Vásárhelyi Reform. Segédpap

Eichler János Cs. Rákosi Kántor

Görög Kristof örmény kántor

Endes Miklós Úr Alcsíki Királybíró

Székely Sigmond Úr Felcsíki Királybíró

Kóródi Józseff Ügyvéd

Tamási István Cs. Szeredai Gyógyszer áros

Csekma Józseff Szeredai iskola fő tanító

Albert Pál

Bocskor János

Bocskor Domokos

Czikó Pál

Betegh Károly

Csernátoni István kapitány

Pál Ferencz fő Hadnagy – mind csíkiak

Simó János Udvarhelyi Kossuth fő Hadnagy

Püskösti Pál kapitány és forradalmi őrnagy Dec. 16-án jöttek be

Henter János Úr később
Mélt. Horváth Dániel Úr
Egy utálatos Sido is volt ott mint kém.
Nagy József Székelykeresztúrról

Ezen foglyok később szerte szélyel vitettek s részszerint több vagy kevesebb időre el is ítéltettek, részszerint hazabocsáttattak, vagy némelyek meg is holtanak.

Én mint legelső Udvarhely széki fogoly Szept. 14.-kén vitettem bé 1849-ben (Homoródkarácsonyfalváról – F. J) és elbocsáttattam Szept. 22-kén 1850-ben, tehát egy Év múlva. [...] A fentnevezett foglyok közül a Csíkiak később egyszerre elvitetvén Csíkba hogy ott láttassék el ügyök.”

A fogságban töltött évre különösebben nem panaszkodik a rab, megemlítve, hogy rabsorsuk enyhítéséhez nagyban hozzájárultak a velük rokonszenvező székelyudvarhelyi polgárok: „Ezen idő alatt az Udvarhelyi egész Polgárság a legnagyobb s csaknem rajongó hazafi részvétellel viseltetett irántunk s ennek következtében October 13-án el kezdve három Hónapig élelmezett is minket, oly gazdag ebédeket küldvén bé rendre naponként nekünk, némelyik Polgár egyszernél több versen is, melynek becse 50. forintot is meghaladta. Kiknek becses neveiket örök emlékül és hálául ím ezennel ide iktatom:

Szeles Károly Úr Város főbírája s ezen ebéd adás jó szívű Indítványozója és Rendezője

Kruntz András Gyógyszeráros
Ugron Menyhárd Úr
Daróczi József Úr Seminariumi Regens
Pater
Sylvester János Úr Reformatus
Professor
Kovács Domokos Úr Procurator
Martinovics Demeter kereskedő
Czimbalmos Lajos Úr városbíroságot
viselt Senator
Rajmond János Úr Chatol. Fő Esperes
Kis István Úr derék előkelő Polgár
Mlgs Horváth Dániel Úr
Boér Lajos Senator
Puskás Gergely Kereskedő
Medgyesi István Kereskedő
Sánta Imre Senator
Lengyel Jánosné Kereskedő
Kassai János Szöts Céhmaster

Fejérvári Lajos orvos Doctor
Kápdebó
Magyarosi Jóseff Reform. Tanár
Csiszér István Úr volt f. Fejérvári Vi-
ceispán
Jancsó József Kordovány készítő
Szeidel Károly Postamester
Fogarasi János Asztalosmester
Seifried Joseff seborvos
Benczédi Ferencz procurator
Körmendi csizmadia
Ebdémi, vagyis Eugenius görögboltos
Valencsik Ferencz órás és vendéglős
T. Nenovics görögboltos
Tamás Dániel szabó
Orbán Antal Szöts
Valentin Ferencz posztos
Téglás Ádám Procurator
Kassai Dániel Mészáros

Kállai Sámuel kalapos
Csia Lajos szabó
Kandó Józsefné remek ebédet
Kandó Ferentz
Kocsis Zsigmond csizmadia
Hector Antal fazakas
Hauzer szabó
Gáspár György varga v. tímár
Leiningerné Vendéglős több versen
Berkesi Josef fejérnép v. vő Szabó
és vendéglős
Kövesdi Lajos szabó

Kandó Mihály
Aghota Ferentz
Katona Antal
Kontz Antal
Iváncsuj kereskedő
Dersi Jósefné
Gyertyánfiné özvegy
Sándor Ferencz tímár
Sándor Ferencz Szekeres
Szeidel János Procurator
Veszprémi kalapos – frustok a csíki
foglyok indulásakor

Nekem mint papnak véghagyományilag meghagyták, hogy ha kiszabadulok a Ref. Templomban egy Predikációban töstént köszönnyem meg a városnak [...] a szivességét. Én kiszabadultam de a véghagyományt akkor mint osztrák kormány előtt odiosumot nem telyesíthettem...”

A köszönetre végül is sor került: 1856. május 23-án Jánosfalvi Sándor Istvánt meghívták az udvarhelyi református templomba, Recsenyédi Bíró Károlyné temetésén kellett halotti beszédet mondania. A szertartás befejezése után elmondhatta köszönő beszédét 38 társa nevében.

A beszéd szövege megtalálható a naplóban, végén egy megjegyzés található, amelyben a szerző külön köszönetet mond Petrichevich Horváth Dániel Úrnak és feleségének, akik fogsága első napjától biztosították a kosztozást számára (a vele egy szobába zárt Pálfi Elek, Pünkösti Pál, Endes Miklós a fent nevezett családoktól fogadott kosztot és szándékosan annyit küldtek, hogy jutott Sándor Istvánnak is).

Fogsága idején, 1850. június 26-án Homoródalmáson egyházköri gyűlést tartottak, és a résztvevők foglalkoztak raboskodó lelkésztársuk sorsával, részvétüket, segítőkészségüket fejezték ki. Követet választottak Homoródalmási Sándor István homoródszentpáli lelkész és Egyházköri Igazgató személyében, hogy a raboskodó Jánosfalvi Sándor Istvánt keresse fel, és közölje vele a köri gyűlés határozatát. A határozat szövegét a követ, a szentpáli pap nem személyesen adta át: „odalévén szekerem és lovaím az almási szénacsinálásban”.

Négy pont foglalkozik a rabbal:

„Jegyzőkönyvileg béiktatva önre nézve ez áll:

1. Arra választott követ által adassék tudtára J. Sándor István afiának a K. Gyűlésnek érzékeny részvéte, mellyel nyilvánítja Szenvedésén való fájdmát.
2. Nyitassék aláírási ív, mely szerént önkéntességből folyó ígéretet tevén a K. Gyűlés Tagjai az által segittve légyen bár kevés mértékben is Szenvedő Sorsán
3. Adassék tudtára az is, hogy a Környéki Gyűlés Jegyzőjének elismeri mind addig, míg sorsa valamerre elválana

4. Felírás utján keressék meg a Fő Tisztelendő Püspök Úr, hogy atyailag meg-gondolkozzván, főnöki befolyásánál fogva az illető fő Kormányzónál eszkö-zölje szová hamarábbi szabadulását és gondoskodjék állapotjáról...”

A gyűlési jegyzőkönyvből kitűnik az adakozók neve:

Jakab Lajos Egyh. Körny. Gondnok úr.....	12 (fr.)
László János vizsgálati Polgári Segéd.....	3
Barra Mihály Körny. Másik Gondnok úr.....	3
Mihály Domokos Úr.....	10
Türkösi Sámuel.....	6
Gyöngyösi István Vargyasi Pap.....	5
Máté János H. Almási Pap.....	9
Almási Sándor István H.SZ.páli Pap.....	3
Lőrinczi Mihály Vargyasi Mester.....	1
Sándor János H. Almási előkelő Polgár.....	1
Nagy Sándor H. Karácsfalvi Pap.....	3
Török Samu Abásfalvi Pap.....	3
Hatházi János Musnai Pap.....	3
Jakab Gyula a legelőlt írt Jakab L. úr fia.....	3
Jakab Sándor Kénosi Pap.....	3
Tóth Ferencz H. Sz. Mester.....	1
Deák Isák H. Karácsonyfalvi Mester.....	2
Szabó Mihály Kénosi Mester.....	1
Józsa Mozes H. Almási Polgár.....	0,50
Kis-György Beniamin Gyepesi Mester.....	0,50
Szabó Mihály H. Almási egyik Curator.....	0,50
Sándor Ferenc Oklándi Pap.....	6
Sándor Lajos H. Keményfalvi Pap.....	3
Sándor Márton Oclándi Mester.....	2
Bomhér Moses Abásfalvi Mester.....	0,50
Gábor András Dersi Mester.....	1
Menyhárt Móses Lokodi Mester.....	1
Almási Pap Máté Jánosné Lövetei Klára.....	1
Cserey Moses HSZ. Mártoni Pap.....	3
Sebestyén Moses másik Almási Curator.....	0,50
Hajos Mihály H. Újfalvi Pap.....	1,20
Török Péter Jánosfalvi Pap.....	2
Inczeffy József Esperes.....	6
Máté István lókodi Pap.....	1
Varga Ferencz Almási Mester.....	1
Egyed Mózes Városfalvi Pap.....	3
Összeg:	106, 70”

J. Sándor István kiszabadulása után – 1850. szept. 22-én – Városfalván tartották a téli egyházköri gyűlést, ahol hosszú köszönő beszédet mondott a templomban a neki nyújtott segítségért és rokonszenvért: „... És az én legelső szavam is mi? Ah mi lehetne hozzátok egyéb? Mi méltóbb? Mint a legforróbb Hálának, Tiszteletnek és Szeretetnek Szent Szava?! Mikor Jézusról az Evangéliumban az íratik, hogy Ő ama nagy Napon az Híveket beviszi a Mennyeknek Országába, eképpen szollani mondatik ezekhez: fogoly voltam meglátogattatok, éhező voltam ennem adtatok” – mondta többek között.

Talán van, akit egyháztörténeti szempontból érdekel a naplóíró J. Sándor István negyven éves pályafutása. A naplóból az is kiderül:

„Miután Kolosvári abszolutes Deák koromban mint Latin és Görög nyelv Tanító” több nevéssé vált tanítvánnyal foglalkozott (harmóniumot is tanított) „végre kirendeltek az Ekklézsia kívánatára

1. Sz. Ábrahámra 1827-ben Sz. György napkor (...)
2. Kolosvárra 1829-ben Hol 1833-ban Consistornak eskettem fel 1836-ban megházasodtam, de egy rossz Nőt találván el venni – attól 1836-ban el is váltam (...)
3. Szováthra 1836 Május 1-jén mentem
4. Árkosra hívtam s mentem 1837-ben július 23-án (...) Innen Jóságomhoz (Jánosfalván – F. J.) közelebb lehetésem miatt addig küzdöttem míg
5. H. Karácsonyfalvára rendeltetem hívtam 1841 Hol Május 2-kán köszöntöttem bé. Hol viszont Notariusnak választattam, az Esperességet illedelmes tiszteletből el nem fogadván a nállamnál idősebb s volt Preceptorom I. Inczeffi József Urnak megsértésével (...)” Innen vitték udvarhelyi fogságba 1849 szeptember 14-én és 1850. szeptember 20-án történt kiszabadulása után jánosfalvi birtokán lakott, innen „sok kérelmek következtében
6. Gyepesbe mentem. Hol két Gazembernek (...) halálos megünása után végre
7. Datkra cseréltetem magamat (...) 1858-ban. Innen elpusztuló, megrongáló s eladni se tudott Jánosfalvi Jóságomnak vagy eladhatása vagy megépíthetése miatt Püspökkel 6. évek alatt tett sok levelezések után egy szép elbocsátó Levél mellett Jánosfalvi jóságomba hazajövéen t.i. 1867-ben tavasszal 40. éves Papságomtoli búcsúm után.
8. Itt ezen Jóságomban élek és küszködöm már, a sok természeti csapások után és között mint jelenleg 1876-ban 72 éves ember.”

A továbbiakban felsorolja, mit tett, épített az egyes egyházközségekben, hová kapott meghívásokat, amit nem fogadott el, „mint író, milyen jeles munkákat írt.”

LAKATOS CSILLA

A TEMPLOM MEGTISZTÍTÁSA*

Közel volt a zsidók húsvétja, Jézus is felment Jeruzsálembe. A templomban találta az ökrök, juhok és galambok árusait, és az ott ülő pénzváltókat. Ekkor kötélből korbácsot csinált, és kiűzte őket, valamint az ökröket és a juhokat is a templomból. A pénzváltók pénzét pedig kiszórta, az asztalokat felborította, és a galambárosoknak ezt mondta: „Vigyétek ezeket innen: ne tegyétek az én Atyám házát kalmárkodás házává!” Ekkor tanítványainak eszébe jutott, hogy meg van írva: „A te házad iránt érzett féltő szeretet emészt engem.” A zsidók pedig megszólaltak és megkérdezték tőle: „Milyen jelt mutatsz nekünk, amelynek alapján ezeket teszed?” Jézus így felelt nekik: „Romboljátok le ezt a templomot, és három nap alatt felépítem.” Ezt mondták rá a zsidók: „Negyvenhat esztendeig épült ez a templom és te három nap alatt felépíted? Ő azonban testének templomáról beszélt. Amikor aztán felátad a halálból, visszaemlékeztek tanítványai arra, hogy ezt mondta, és hittek az Írásnak és a beszédnek, amelyet Jézus mondott. (Jn 2,13–22)

Bibliamagyarázatunk során először arra a kérdésre keresünk választ, mikor történt a templom megtisztítása. A szinoptikusoknál Jézus nyilvános működésének végére esik, pontosabban utolsó páska ünnepe elé, egyházi nyelven: a nagyhét elejére. Márk evangéliumában Jézus előbb körülnéz a templomban, majd visszatér betániai szállására, s csak egy nappal később megy újra a templomba, hogy „megtisztítsa” (Mk 11,11.15–19). Máté és Lukács evangéliumában a templom megtisztítása közvetlenül követi a virágvasárnapi templomi bevonulást. János evangéliuma ezt a történetet – különös módon – Jézus nyilvános működése *elé* teszi. De vajon miért?

* Elhangzott 2004. március 1-én a kolozs-tordai egyházkör Nagyenyeden tartott lelkeszi értekezletén.

Kicsi a valószínűsége annak, hogy Jézus kétszer tisztította volna meg a templomot, mert egyrészt erre egyik evangéliumban sincs semmi utalás, másrészt pedig Jézus pályája elején volt, s a nép vallási vezetői elleni provokáció bizonytalansággal nem maradt volna következmények nélkül. Az azonban bizonyított tény, hogy a János-evangélium írója ismerte Márk evangéliumát, attól való eltérése tehát szándékos volt. A legvalószínűbb az, hogy János evangéliumában a sorrend megváltoztatásának átgondolt teológiai okai voltak. Ilyen ok lehetett az, hogy a János-evangélium fontos motívuma az istentisztelet, s itt annak messiási megújításáról van szó. A másik ok: a szerző nem akarta, hogy Jézus halálát templomi prófétai fellépése közvetlen következményének tekintse az olvasó.

A történet szerkezete a következő: a 13–14. versekben bevezetés, a 15–17. versek Jézus templomi tevékenységét mutatják be, a 18–20-ban kerül sor az őt felelősségre vonó vallási vezetőkkel lefolytatott vitára, a 20–21. az evangélista záró megjegyzéseit tartalmazza. Műfaját tekintve egyszerre vitabeszéd és bibliográfiai elbeszélés.

13. vers. János evangéliumának megszokott kifejezése az ünnepek „közelségéről” beszélni. A „közel volt a páska” az evangélium 6., 7. és 11. részében megismétlődik, megmutatva egyúttal azt, hogy János evangéliuma három évet számol Jézus nyilvános működéséhez.

Jeruzsálemba a zsidók mindig „felmentek”, nemcsak a földrajzi okok miatt – Júda hegyei magasabbak, mint a síkság vagy a galileai dombok –, hanem spirituálisan is: ilyenkor Isten előtt kívántak megjelenni. Így ment fel Jézus Jeruzsálembe. Jézus ünnepi zarándoklatai a templomba mindig a zsidó vallási vezetőkkel való konfliktusokhoz vezettek, akiket János evangéliuma már az 1. fejezetben is egyszerűen „a zsidók”-nak nevez, de ezen nem a népet, hanem annak vezetőit érti.

A *14. vers* azt a helyzetet mutatja be, amelyet Jézus a templomban talált. Bár János evangéliuma idején ez az állapot – a templom létevel együtt – már megszűnt, az író jól tudja rekonstruálni. A szöveg nem annyira a templomban uralkodó állapotokat írja le, mint inkább arról számol be, kikre talált az oda belépő Jézus: ökör-, juh- és galambárosokra, illetve pénzváltókra.

A pénzváltók három héttel az ünnep előtt állították fel asztalaikat a pogányok előudvarában, mert csupán akkor, Adar havában vált esedékké a templomadó fizetése. Ez minden izraelita férfinak kötelessége volt. Az adót lehetőség szerint tíruszi ezüstpénzben kellett leróni, amelyre nem verték a római császár uralmára utaló feliratot vagy képet. A pénzváltók viszonylag nagy haszonnal cserélték be a profán pénzt a „szent” pénzre.

Az állatokat olyan zarándokoknak árulták áldozati állatokként, akik messze laktak, és nem volt módjuk vagy kedvük otthonról odáig hajtani az állatokat. Az állatok árusítása és a pénzváltás Kajafás idejében került át az Olajfák hegyéről a

pogányok udvarába. A legfőbb zsidó ünnep, a páska előtt nem a szokásos menyiségű állatot, hanem annak többszörösét árulták itt. Az áldozati állatokat dél felől, a kettős vagy a hármas föld alatti feljárón vitték fel a templomudvarba. Ott, az úgynevezett Király-csarnokban a forgalom egy mai keleti bazárhoz lehetett hasonló. Jézus kéréseivel magatartása ezzel a visszas helyezett szemben megfelelt a végidőkre vonatkozó korai zsidó elvárásoknak.

15-16. versek. Jézus nagyon erélyesen, prófétai „szent haraggal” lép fel a kereskedés és a lárma ellen, amely a kultuszt megszentelteti: ostort font kötéltől – a latin *flagellum* szóból eredő eszközt az állatokat hajtó ostorként kell elképzelni. Mivel az akkori vallási törvények tiltották bármilyen bot bevitelét a templomba, érthető, hogy Jézus kötelet használt, és azzal hajtotta ki a templomból az állatokat. Világos, hogy állataikkal együtt a kereskedőknek is távozniuk kellett. A pénzváltók tevékenységét pedig azáltal tette lehetetlenné, hogy kiöntötte a földre a váltópénzt, asztalaikat pedig feldöntötte. A galambkereskedőket felszólította, hogy vigyék el ketreceiket. Hozzájuk intézett szavai („Ne tegyétek az én Atyám házáat kalmárkodás [kereskedés] házává!”) valószínűleg nemcsak nekik, de minden ott levőnek szóltak, sőt, minden akkori és későbbi templomba járónak. Ezek a szavak Zakariás 14,21-re emlékeztetnek: „Attól a naptól fogva nem lesz többé kereskedő az Seregek Urának házában”, úgy tekintendők, mint annak bejelentése, hogy most érkezett el a prófétai jövendölés beteljesedésének ideje.

A 17. vers azt közli, hogy a tanítványok az Írásból, mégpedig a Zsolt 69,10-ből értették meg, hogy Jézus mit cselekedett. „Ekkor tanítványainak eszébe jutott, hogy meg van írva: »A te házad iránt érzett féltő szeretet emészt engem.«”. Ha ez azt jelentené, hogy akkor és ott értették meg Jézus tettét, akkor az író a szokásos *ginoszkein* (megérteni) igével fejezte volna ki. A görög szöveg azonban e helyett *mimneszkein* (emlékezni) igét használja, s ez arra utal, hogy a tanítványok csak húsvét után és annak fényében értették meg a történeteket.

Ez a gondolat a 14,26-tal is megegyezik, ahol Jézus azt mondja, hogy „a Szentlélek (...) tanít majd titeket mindenre, és eszetekbe juttat mindent, amit én mondtam nektek”. Ezzel János evangéliuma csodálatos egyértelműséggel adja meg a kulcsot saját hermeneutikájához. A szövegen belüli írásértelmezésnek eszerint három láncszeme van: az Írás – Jézus – a tanítványok. Ám ehhez járul negyediként az evangélista, aki mindezt közli velünk, tehát ő is beavatott. Ő már a textuson kívüli írásértelmezőkhöz tartozik, s minket, olvasókat is erre hív megjegyzésével. A 17. vers ugyanis az elbeszélést követő „szerkesztői megjegyzésnek” számít, amelyet mindig a jobb megértés és hitre jutás célja magyaráz.

A zsoltáridézet görög szövegére még egy rövid magyarázat erejéig ki kell térnünk. A fenti fordítástól eltérően a következő fordítással is találkozhatunk: „A te házad iránti buzgóság fog megemészteni engem”. A *dzélosz* kifejezés va-

lóban buzgóságot jelent, ismert fogalom volt Jézus idején a zsidó irodalomban, s olyanra vonatkozott, akinek a lelke „égett”, vagy „forrásban levő vízként buzgott” Isten ügyéért. Jézus a nacionalista zélotáktól eltérően nem másokat akart megsemmisíteni, hanem önmagát emészti el. Erre utal a Szeptuaginta szövegében szereplő „megemészt” ige, és arra, hogy Jézus a templom iránti szeretete következtében fog meghalni.

A 18. vers szerint a zsidó templomi vezetők nem értették meg Jézus tettének indokát. Sőt, még a tanítványok is csak húsvét után értették meg. Arról tudtak, hogy a próféták többször tiltakoztak szavakkal és jelképes cselekedetekkel a templom megrontása ellen, ilyen jelenségek Jézus korában is előfordultak. Azonban ilyen esetben legitimálni kellett a templom elleni kritikát valamilyen isteni jellel. Ezt követelik most Jézustól: „Milyen jelt mutatsz nekünk, amelynek alapján ezeket teszed?”

A 19. versben Jézus – eltérően a szinoptikusoknál található jeladás-visszautasítástól (Mk 8,11-12) – jelet ígér: „Romboljátok le ezt a templomot és három nap alatt felépítem.” A görög *egero* kifejezés szó szerinti jelentése a feltámasztani igével adható vissza. Az író célja az volt, hogy ezzel az igével – amelyet épületek felépítésének leírására nem használtak – a „Jézus teste templom” metaforához közeledjék. János evangéliuma iróniájára jellemző, hogy – bár a vitapartnereknek adott követelmény (a templom lerombolása) teljesítése lehetetlennek látszott – az olvasó tudja, hogy a templomot (J. u. 70-ben) csakugyan lerombolták, s bár azt a rómaiak végezték el, ebben nem kis része volt a vallási vezetők önmaguknak is ártó politikájának, ami nem kis részben Jézussal szembeni értetlenségük következménye volt. Így az olvasó számára – ha megéri János evangéliuma logikáját – teljesült a jel: a templomot lerombolták, de Jézus tanítása tovább él.

A 20. versben a zsidók csodálkozó feleletéből kiderül, hogy nem értik, amit Jézus mondott. Ők a templomépületre vonatkoztatják Jézus saját testéről mondott szavait, és arra hivatkoznak, hogy egy 46 évig épített templomot – ha azt lerombolják – nem lehet három nap alatt újjáépíteni. Josephus Flavius szerint Heródes J. e. 20-19-ben kezdte a templomépítést. Ha ehhez hozzáadjuk az említett 46 évet, akkor J. u. 27–28-ig jutunk el. Lukács evangéliuma szerint is ez Jézus nyilvános működésének kezdete. János evangéliuma eszerint megbízható kronológiai adatokat közöl.

A 21–22. versek újból szerkesztői megjegyzések arról, hogy a „templomon” saját testét értette, és tanítványai előtt a lerombolásról és felépítésről (feltámasztásról) mondott szavai csak húsvét után világosodnak meg, amikor beteljesednek. Az utolsóként felolvasott, 22. versből tudjuk meg, hogy amikor Jézus fel-

támadt, a tanítványok „hittek az Írásnak és Jézus szavának”. Az Írás és Jézus szava ilyen együttes emlegetése azt a nézetet tükrözi, hogy a kettő egyenértékű. Ez már az újszövetségi kánon kialakulásának csírája.

Azt gondolom, hogy ez az általunk sokszor elfelejtett vagy tudatosan mellőzött bibliai történet ma fokozottan figyelmeztető erővel szól hozzánk.

A történet jobb megértésében nagy segítségemre van Pál apostol korinthusiakhoz írt első leveléből származó figyelmeztetés: „Nem tudjátok, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke bennetek lakik?” (1Kor 3,16)

A János evangéliumából felolvasott történet arra int: nem feledhetjük egy pillanatra sem, hogy Isten temploma nem lehet a kereskedés háza, s a vallás távol áll a fogyasztói mentalitástól, bármennyire is úgy tűnik, ez a felfogás egész életünket meghatározza, behálózza. Továbbmenve: a mi Istenünk nem kereskedő, akivel alkudozni lehetne vagy akinek segítségét bármivel meg lehetne vásárolni. Számunkra az Isten háza – akár konkrét, akár átvitt értelemben használnánk is e szókapcsolatot – „a kérés háza” kell, hogy legyen, a mi Istenünkre pedig úgy tekintünk, mint Atyánkra, aki megajándékozza gyermekeit, hogy a maguk rendjén mi is tovább ajándékozzunk.

Adja Isten, hogy a közelgő húsvéthoz vezető úton legyen alkalmunk és erőnk önvizsgálatot tartani életünk felett, és csak azt őrizzük meg, ami segíti a jobbra, tökéletesebbre való igyekezetet embertársaink és magunk érdekében, Isten dicsőségére. Ámen.

Felhasznált irodalom:

Bolyki János: „*Igaz tanúvallomás*” *Kommentár János evangéliumához*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001

Benedikt Schwank: *János*, Agapé, Szeged, 2001

GYERŐ DÁVID

AZ IGAZSÁG LELKE – BENNÜNK*

„Ha szerettek engem, tartásatok meg az én parancsolataimat, én pedig kérni fogom az Atyát, és másik Pártfogót ad nektek, hogy veletek legyen mindörökké: az igazság lelkét, akit a világ nem kaphat meg, mert nem látja őt, nem is ismeri; ti azonban ismeritek őt, mert nálatok lakik, sőt bennetek lesz. (...) Az a beszéd pedig, amelyet hallotok, nem az enyém, hanem az Atyáé, aki elküldött engem.” (Jn 14,15–17. 24/b)

János evangéliumának a 13-tól 17-ig terjedő fejezetei Jézusnak a tanítványai körében eltöltött utolsó napjait mutatják be. Ezen belül a 13–16. fejezetek a búcsúbeszéd központi témaköre köré tömörülnek, hogy aztán a 17. rész helyet adjon Jézus főpapi imájának, mintegy megnyitva az utat a Jézus szenvedéstörténetét bemutató 18–20. fejezetek felé.

Még e viszonylag világos bibliai bevezetés után is úgy érzem magam, mint aki nehéz fába vágta a fejszéjét, amikor unitárius szószéken a János-evangélium központi részeinek egyikét akarja értelmezni. Az unitárius teológia ugyanis úgy tartja, hogy Jézus emberi, próféta és tanítói jellege elsősorban a szinoptikus evangéliumokból domborodik ki, Máténál, Márknál és Lukácsnál. János evangéliumára pedig úgy tekintünk, mint amit átsző egy, a mi alapértékeinktől többnyire idegen szemléletű gondolatvitel – az ún. íge-teológia –, emiatt általában nem is próbálkozunk annak szószéki közvetítésével. Mivel azonban a 2004. évi ökumenikus keresztény imahét alap gondolata a János evangéliumból indul ki, mi is kénytelenek vagyunk az imahét alkalmain a központi téma által összeszedni ez evangélium tanítását értelmező gondolatainkat.

A felolvasott bibliai rész tipikus jézusi búcsúbeszéd: Jézus tudtára adja tanítványainak, hogy el kell mennie tőlük. A többnyire értetlenül és ijedten álló tanítványoknak ennek kapcsán általában valamiféle meghagyást fogalmaz meg, e helyen azt, hogy tartsák be parancsolatait, máshol meg azt, hogy szeressék egymást. És hogy valamiképpen enyhítse a bejelentés okozta rettenetet, Jézus azt is megígéri nekik, hogy kérésére az Atya egy másik tanítót – vagy ahogy ő mondja, pártfogót – küld, aki mindörökre velük marad.

* Egyházi beszéd hiterősítő istentiszteletre (Brassó, 2004. március 3.). A beszédben Szatmáry Sándor *Élő vizek folyamai. János evangéliumának magyarázata igehirdetéseken* c. munkájának gondolatait is felhasználtam. Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.

Közvetlenül e versek előtt egy ezekkel szorosan összefüggő gondolat olvasható. Jézus azt mondja tanítványainak: távozásom után ti is cselekedni fogjátok mindazt, amit én cselekedtem, sőt nagyobbakat nálam. Az embernek eláll a lélegzete, amikor Jézus szájából ezt hallja: igen, ti, akik itt maradtok, tanítványaim, apostolaim, követőim, ezen a világon nagyobbakat fogtok cselekedni, mint én. Vajon hogyan érti ezt Jézus, vajon hogyan lehetséges ez, hogyan fog beteljesedni? E kételkedő, tudatlan, bizonytalan kérdésekre adja meg a választ a mai bibliai üzenet központi gondolata: az igazság lelke, a szentlélek segítségével, Isten lelke által. Mai beszédemben én is erről szeretnék szólni: három olyan területről, ahol a szentlélek segítségével az ember önmagánál nagyobbat teremthet: először belső világában, a lélekben, másodsor az egyházban mint lelki közösségben, harmadszor pedig szerte a teremtett világban.

1. Az emberi lelket kezdettől fogva a megosztottság jellemezte a jó és a rossz, a jócselekedetek gyakorlása és a bűnre való hajlam állandó küzdelmének jegyében. Még Jézus korában is igaz volt ez, ő maga sem tudta felszámolni tanítványaiban a hozzájuk nem méltó emberi örökséget. Hiszen még az utolsó napokban is azon vitatkoztak egymással: ki a nagyobb közöttük. Jézus azonban azt tanítja, hogy az Istennel való személyes kapcsolat által minden embernek lehetősége nyílik egy olyan gyökeres változásra, amelyet a szentlélek, Isten lelke visz végbe az emberben. Mégpedig e kapcsolat hatására az ember belső világa úgy alakul át, hogy az igazság lelke, a szentlélek benne önmagát, az isteni jelleget, a tökéletesség szikráját ábrázolja ki.

Minden hívő ember ezen a földön a szentlélek befogadása által Isten országának részévé, Isten által megszentelt helyé, Isten templomává lesz. Isten teremtő és gondviselő műve bennünk folytatódik, – Jézus szavával élve – megszületik bennünk a gyermek, felnő a jézusi ember, s az ő életében, cselekedeteiben, értékteremtésében a jézusi élet célja teljesedik ki, a jézusi életforma megélése valósul meg. Ez ama jézusi értelemben vett üdvözülés, *a jellem általi*, amikor az ember nem attól üdvözülni, amiben hisz, hanem attól, ahogy él, attól, amit tesz, amit megvalósít életében. S ez tényleg nagyon nagy dolog: nemcsak egy Jézus, nemcsak egy jézusi ember van már a világon, hanem milliók, akikben Isten lelke él, és az attól megihletett élet folyik tovább.

2. Az igazság lelkének munkája az egyházban folytatódik tovább. Jézus halála után rövidesen olyan szervezeti forma épült ki, amelyet Jézus életében még nem hozott létre. Ő csak azt mondta: szeressétek egymást, ahogy én szerettelek titeket. A szeretet világát pedig nem a jelenre értette, az általa megélt napokra, hanem a jövőre, amikor a tanítása által elérhetővé, megérhetővé, megfoghatóvá tett szentlélek egy közösségben jelenik meg. Ebben a jövőben – ami számunkra már természetesen múlt – aztán valóban olyan közösségek születtek meg, amelyek a jézusi életforma követésére hívtak fel, köztük a mi unitárius egyházunk

is. A jézusi eszme ezen a földön a közösség formájában és lényegében maradt fenn és élt tovább.

Az emberi természethez hozzátartozik, hogy egész életében gyűjt valamit. A gyűjtés részévé lett a létének, hogy minél több legyen az övé. Ha azonban megvizsgáljuk az első keresztények értékrendjét, az nem ezen a jellemvonáson alapult: ők igenis megélték, hogy a jézusi természet nem ez. Jézus nemcsak tanítását, hanem jelképesen önmagát is szétszította tanítványainak, hogy minden, ami az övé, az emberé legyen! És az őskeresztény ember ennél fogva szintén szétszította mindenét, a közösségek tagjai úgy részesedtek egymásban, hogy ezáltal a jézusi élet lett az övék! Úgy tettek, ahogy Jézus is tett, úgy szerettek, ahogy ő is szeretett!

Hát nem nagyobb dolgok történtek, nem nagyobb dolgok születtek meg az egyházban? Olyan szeretet jelent meg ezen a földön, amire az ember mindig is vágyott, nemcsak egyéni életében, hanem a közösségben is, ahová tartozott! Egy másik ember önmagát megosztotta velem, és befogadott, és én részesedtem az ő életében, én, aki árva és szegény vagyok! Ez az egyházi lét nagy kihívása ma is: ne legyen szükségben levő, ne legyen nincstelen, ne legyen szűkölködő ma sem, mert az igazság lelke a befogadás lelke, s az általa irányított közösségben minden, ami az egyiké, az a másiké is kell, hogy legyen. Ebben a közösségben az életnek minduntalan meg kell újulnia, a szeretetnek újra és újra ki kell bontakoznia. A közösség tagjainak Jézus nélkül is nap mint nap a nagyobb cselekedetet kell felvállalniuk.

3. Az igazság lelkének hatóköre nem maradhat meg az egyház határainál. Jézus maga is szétküldte tanítványait a világba, mert tudta, hogy az evangéliumot, az örömmüzenetet nem lehet bezárni a zsidó nép keretei közé, annak ki kell nyílnia az egész világ felé. „Nem jöttem csak Izrael eltévelyedett juhaihoz” – mondta. Isten atyai szeretetéből ugyanis senki sem maradhat ki, a lehetőségnek ott kell állnia minden ember előtt. Hát nem hatalmasabb dolgokra küldte ki a tanítványokat?

A pünkösdi történet a gyökerében ragadja meg ezt a pillanatot. A Jézus nélkül maradt, akkor még kis közösség fenyegetések és korlátozások után gyűlt össze, bezárkóztak, de egyszer csak eltöltötte őket a lélek, Isten lelke, megmozdult a hely alattuk, ami azt jelképezi, hogy nem maradhatnak többé bezárva a falak közé, ki kell lépniük a világba, mert igazából a világért, a világnak küldettek el. Az evangéliumnak el kell jutnia mindenkihez, szegényhez, gazdaghoz, szolgálóhoz és szabadhoz egyaránt, mert az örömmüzenet a lelki falakat is leomlasztja, és Isten előtt mindenki egyenlő lesz. Jézus már nincs velük, de ott van a lélek, és bizony nagyobb dolgok történnek, mint azelőtt!

Mindez ama közösség által lehetséges, amelyre az ember az igazság lelkével, a szentlélekkel lép. „Én kérni fogom az Atyát, és másik pártfogót ad nektek, hogy veletek legyen mindörökké: az igazság lelkét” – mondja Jézus. A pártfogó

szó érdekes hangzású itt az evangéliumban, Károli egyenesen vigasztalónak fordítja. Az eredeti görög szó, a *paraklétosz* azt jelenti: szószóló, segítő, az ókori latin egyházi írók pedig e helyen ügyvédet fordítanak. Az ügyvéd szónak mára meglehetősen negatív felhangja lett, hiszen az ügyvéd a szegény, bajban levő embert kiszipolyozza – pedig ügyvéd az is, akit a bajban hívni lehet, aki mellém áll, aki az én ügyemet képviseli. Segít nekem megérteni a dolgok állását, mert át tudja tekinteni azokat.

Jézus is ilyen értelemben küldi el a pártfogót, a vigasztalót, az ügyvédet: hogy eligazítson minket az életben, mégpedig úgy, mint az igazság lelke, Isten lelke. Kérdés, hogy e helyen Jézus miért éppen „az Igazság lelke” kifejezést használja a szentlélek megnevezésére. Valószínűnek tartom, hogy ezáltal pontosítani akarta, megfoghatóvá tette e lélek jellegét: az igazság lelkének szerepe a hazugság, a bűn, a széthúzás leleplezése, s helyettük a csupasz, meztelen, önmagában értékes valóság feltárása, és az emberrel való megismertetése.

„Az a beszéd pedig, amelyet hallotok, nem az enyém, hanem az Atyáé, aki elküldött engem” – szólal meg Jézusból az atya akaratában feloldódó, vele azonosuló gyermeki hang. Így kapcsolódik egybe a jézusi beszédet meghalló ember Jézussal, ő pedig azzal, aki elküldte őt: Istennel. Így fonódik egybe az emberi élet a jézusi tanítással és a szentlélekkel, így alkot egy „nagyobb dolgok” teremtésére képes egységet. Parányi, mégis hatalmas felismerése ez az emberi életnek: hogy életem hogyan kapcsolódik össze az egyház létével, hogy hétköznapjaimban, nyomorúságomban, egész elhibázott életemben hogyan van benne mégis a názáreti Jézus nagy dolgokra sarkalló, nagy dolgok véghezvitelére képesé tevő szava.

Mit kívánhatnék a ma esti gyülekezetnek nagyobbat vagy többet, mint ezt: kérjétek és várjátok az igazság lelkét, aki Istentől való, s aki Jézus tanítása nyomán igenis elérkezik hozzánk. E lélek által pedig ismerjétek meg azt, aki elküldte: Istent, és elsősorban ismerjétek meg jobban önmagatokat ebben a szentlélekkel való életközösségben, ismerjétek meg új helyeteket e világban és annak közösségeiben. Én úgy érzem, hogy ez az, amit Isten ezen a hiterősítő héten adni akar nekünk, és érzem azt is, mennyire szükségünk van nekünk is erre. Gyertek, várjuk őt alázatos szívvel, s fogadjuk be kitarult lélekkel. Ámen.

MIÉRT KELL A HALÁLT LEGYŐZNI?

(Húsvéti beszéd)

Hat nap múlva Jézus maga mellé vette Pétert, Jakabot és Jánost, felvitte csak őket külön egy magas hegyre, és szemük láttára elváltozott. Ruhája olyan tündöklő fehérre lett, amilyenre nem tud ruhafestő fehériteni a földön. És megjelent nekik Illés Mózesrel együtt, és beszélgettek Jézussal. Péter megszólalt, és ezt mondta Jézusnak: „Mester, jó nekünk itt lennünk, készítsünk ezért három sátrat: egyet neked, egyet Mózesnek és egyet Illésnek.” Mert nem tudta, mit mondjon, ugyanis annyira megrettentek. De felhő támadt, amely beárnyékolta őket, és hang hallatszott a felhőből: „Ez az én szeretett Fiam, reá hallgassatok!” És hirtelen, amint körülnéztek, már senki mást nem láttak maguk mellett, csak Jézust egyedül. Amikor jöttek lefele a hegyről, meghagyta nekik, hogy senkinek el ne mondják, amit láttak, hanem csak akkor, amikor az Emberfia már feltámadt a halottak közül. Ezért megkérdezték tőle: „Miért mondják az írástudók, hogy előbb Illésnek kell eljönnie?” Ő pedig így válaszolt: „Illés valóban előbb jön el és helyreállít mindent. Akkor viszont miért van megírva az Emberfiáról, hogy sok szenvedésben és megvetésben lesz része? De mondom nektek, hogy Illés már el is jött, és azt tették vele, amit csak akartak, ahogyan meg van írva róla.” (Mk 9,2–13)

„Kellemes húsvéti ünnepeket!” – Így köszöntjük egymást, mintha semmi másra nem lenne szükségünk, csak egy kis kellemességre. Kellemes az, ami könnyedén elviselhető, de azt hiszem, hogy az elviselhetőnél van jobb érzés is – például a boldogság. Karácsonykor, amikor a kisdéd születését ünnepeljük, az élet kezdetét, akkor bezzeg teli torokból kiáltjuk: Boldog karácsonyt! Húsvétkor azonban megelégszünk a „kellemessel” is.

De miért van így? Azért, mert a húsvét túl közel van a nagypéntekhez, ez az ünnep túlságosan is összekapcsolódik a halállal, és aki megérezte már a halál valóságát, örvend, ha legalább az elviselhetőség szintjén élhet ezzel a gondolattal.

Mit tehetnénk magunkért és egymásért, hogy ez az ünnep ne csak kellemes, de boldog is legyen? Mit tehetnék érted, „hogylézzem a bánatod”, amelyet az újra és újra ismétlődő nagypéntek okoznak? Tehetünk-e valamit azért, hogy e halálközeli ünnepet hittel és boldogan tudjuk megélni?

Van olyan vélemény is, hogy csak szokásból ünneplünk, nem kimondottan hitből. Ünnepeink húsvétot, mert így szokás, zöldre a határ, már rég visszatért a vándormadarak, tavasz van, újjáéled a természet, és újjászületünk mi is.

De ha csak ennyi a húsvét, akkor valóban nem lehet a kellemesnél több. Ám ha a hit ereje születik újjá lelkünkben, akkor fel tudunk emelkedni a boldogságra. A halál fölött győzedelmeskedő hit és élet, jószág és szeretet kellene, hogy meghozza az ünnep boldogságát számunkra!

Akkor tudunk nagypéntek tudatában is boldogan ünnepelni, ha legyőzzük a halált, a haláltól való félelmet. Nehéz harc ez, veszélyes, csapdákkal teli. Hisz küzdünk azért, hogy legyőzzük a halálfélelmet, de ehhez nemcsak testi erő vagy áldozat, de lelki erő és lelki, szellemi áldozat is kell. Ahhoz, hogy győztesként kerüljünk ki ebből a csatából, meg kell szabadulnunk attól a kísértő gondolattól, hogy a halál félelme erősebb nálunk. Harcolni a halállal, a halálfélelemmel ahhoz a középkori párviadalhoz hasonlít, ahol a hős lovag kiüti ellenfele kezéből a fegyvert, de nem öli meg őt. Csak „hatástalanítja”. Modern hasonlattal élve: olyan a halállal való küzdelmünk, mint amikor a taposóaknára követ dobnak, hogy felrobbanjon, mielőtt az emberek rálépnének.

Mindnyájunk előtt ismert, hogy a többi keresztények egy erős hitbéli vallomással oldják fel a haláltól való retteget iszonyát. *Jézus testileg feltámadt, mi is feltámadunk a végítélet napján* – mondják. És valóban, van, akit boldoggá tesz ez a hit. A többség előtt azonban a testi feltámadás csak homályos hittétel marad.

Erdélyi unitáriusként nem hiszem a testi feltámadást, következésképpen nem tehet boldoggá. Hiszem azonban a lelki feltámadást, a lelki újjászületés erejét, hiszem a lélek örökkévalóságát. Hiszem, hogy a földön élők kapcsolatban lehetnek azokkal, akik csak lélekben élnek, hiszem, hogy van lelki kapcsolat azokkal, akiknek teste a sírban pihen. Hiszem, hogy a hit erejével le tudjuk győzni a halált, a haláltól való félelmet. Mindezek igazolására és a *boldog* húsvéti vallomástétel céljából választottam húsvéti beszédem alapgondolatául a felolvasott bibliai verseket a Márk szerinti evangéliumból.

Jézus maga mellé veszi három tanítványát, és felmegy egy hegyre. Ott fent, a hegyen megdöbbenő dolog megy végbe: ahogy az evangélium mondja, Jézus „elváltozott”. Tündöklő fehér ragyogás áradt szét rajta, és megjelent a tanítványai előtt Mózes és Illés, amint Jézussal beszélgetnek. Aztán egy hang hallatszott: „ez az én szeretett fiam, reá hallgassatok.” Amint aztán a hegyről lefelé jöttek, Jézus meghagyta nekik, hogy senkinek ne szóljanak erről, csak amikor ő, az Emberfia – ahogy magát nevezte – feltámadt a halottak közül. A tanítványok meg is jegyezték a hallottakat, de „tanakodtak maguk között, mit jelent feltámadni a halottak közül.”

És azóta is tanakodnak – tehetnének hozzá az emberiség egészére gondolva –, pedig már eltelt két évezred. De ha olyan egyszerű volna ez az élet-halál harc, ha olyan egyszerű volna legyőzni a halálfélelmet, és Jézust követni, akkor akár fölösleges is volna húsvétot ünnepelni. Húsvétot éppen az teszi széppé, hogy mindannyian megküzdünk a hitért: vajon mi az igazság, és vajon mi az, mi minket boldoggá tud tenni annak ellenére, hogy tudjuk: mi is meg fogunk halni. Az a szép ebben a húsvéti küzdelemben, hogy feltesszük a nagy kérdést: ha Jézus szerintünk testileg nem támadt fel, mégis hogyan győzte le a halált? Ha Jézus testileg nem támadt fel, mégis értünk halt-e meg, és mi a közünk az ő halálához?

Mély meggyőződéssel hirdetem, Testvéreim, hogy Jézus értünk született és értünk is halt meg. Isten azért küldte nekünk Jézust, hogy számunkra utat mutasson. Jézus Isten felé vezet minket, meggyőz arról, hogy Istent szeretni, egymást szeretni – s nem utolsó sorban önmagunkat szeretni – az élet legnagyobb beteljesedése, a legnagyobb siker, amit elérhetünk. Jézus Isten felé vezet minket, mintegy iránytűként adja kezünkbe a hitet és a hit gyümölcseit. Nem engedí, hogy lemondjunk az életről, hogy szomorúak, gőgösek és embertelenek legyünk.

Értünk született, hogy tanítson minket, hogy tanítása, életpéldája út és igazság legyen számunkra. Értünk halt meg, hogy rávezessen: a halál nem tud győzni a hit fölött. Értünk halt meg, hogy bebizonyítsa: a halálfélelmet hittel és a hitből fakadó szeretettel le lehet győzni. Értünk halt meg, hogy tudtunkra adja: a lélek mindig újjászületik. Újjászületik a lelkünk, amikor lelkileg megtisztulunk, amikor megbánjuk a rosszat, az Istennek nem tetszőt, az Isten törvényeivel ellenkező tetteinket és gondolatainkat.

De nemcsak a mi lelkünk születik újjá, hogy nekünk e földi életben boldogságot hozzon, hanem az örökkévalóságba költözött lelke is újjászületik, és megnyilatkozik nekünk. Ahogy Jézusnak megjelent Mózes és Illés, ugyanúgy nekünk is megjelennek azok az Istent szerető lelkek, akik eligazíthatnak életünk nagy sorsfordulóinál.

Úgy hiszem, mindnyájunk nevében mondhatom: minden hegy, amelyet temetőkert borít be, számunkra szent hegy. S ha oda felmegyünk, talán nem látunk fényes-fehér ragyogást, de azokat igen, akiknek teste ott pihen. Láthatjuk azokat, akik előttünk jártak, s akik az emberiség történetében a fejlődés irányát Isten felé igazították.

Ünneplő Testvérem, nem kell testileg feltámadni ahhoz, hogy magunk mellett érezzük, akik az örökkévalóságban vannak, nem kell a testnek új életre támadnia ahhoz, hogy érezzük a nekünk megnyilatkozó lelkek szeretetét. Hisz bár nem élnek földi életet, mégis velünk vannak, biztatnak, erőt adnak. Hallod Jézus szavát, hallod szüleid szavát. Hallod a szót, és tudod, hogy egyszer te is hozzájuk mégy. Féltethnél, de nem félsz, mert tudod, hogy a félelem ártalmas, tudod, hogy jobb szeretni és hinni, mint rettegni és félni.

Testvéreim, a hit megtartása nagyon nehéz. Az élet-halál harc is megpróbáló, és nem lehet csodálkozni azon, hogy egyesek a hit megtartása érdekében fanatikusok, elvakultak lesznek. Hisznek, és nem gondolkoznak, hisznek valamit, és nem érdekli őket semmi egyéb. Hisznek, mert hinni akarnak, sokszor úgy, ahogy Ady Endre fogalmazott: „Hiszek hitetlenül Istenben, mert hinni akarok...”

Egészséges vallásos hitünk sokszor a gyertyához hasonlít, amely világít ugyan, de közben elfogy. Hiszen húsvét van, és meggyőződéssel hirdetjük, hogy Jézus megtanított minket bátran élni, és a halálfélelmet legyőzni. Jézus bebizonyította számunkra, hogy a lélek örökkévaló... De közben hallgatjuk a híreket: kétszáznál több ember halt meg Madridban... Több ezren halnak meg naponta nem természetes halállal, nem önszántukból, nem egy nemes cél érdekében...

Ilyen tények ellenében tud-e még győzedelmesen harsogni a húsvéti diadalének ajkunkról? Erdélyi magyarságunk nap mint nap fogy, mert többen halnak, mint születnek, mert beolvadunk, elvándorlunk. Mindezek ellenére lehet-e igaz szívvel zsoltárt énekelni: feltámadunk, *csakazértis* újjászületünk, *azért sem* félünk?

Ha vannak is dolgok, amiket nem értünk, ha vannak is tények, amelyeket nehéz elfogadni, ha sok a kérdés és kevés a válasz, mégis hinni kell, szeretni és élni kell. A kevés válasz között pedig egyik legfontosabb a húsvéti válasz. Isten elküldte az emberiségnek Jézust, hogy megtanítson minket szeretni és hinni. Jézus meghalt értünk, mert meg akar szabadítani minket a halálfélelemtől. Jézus lélekben feltámadt, és újra meg újra megnyilatkozik nekünk, hogy ne csüggedjünk, hogy legyünk bátrak, hogy értelmesen éljük életünket. Vedd számba mindazokat, akiket szeretsz, azokat, akik itt a földön melletted vannak, s azokat, akik lélekben vannak veled. Beszélgetsetek el egymással erről az életről s az eljövendő halálról, beszélgetsetek el a szeretet és a hit erejéről, s meglátod, testvérem, úgy tűnik el majd félelmed, mint a harmat a nap sugarában.

Húsvét van, a halált legyőző élet ünnepe, a földi lét és az örökkévalóság ünnepe. Kellemes húsvét helyett boldog húsvétot kívánok, mert boldoggá tesz a hit! Boldogan mondom: nem győzhet le minket a halál, nem győzhet le minket a halálfélelem! Jézus velünk van, és utat mutat nekünk. Ezt az Istenhez vezető utat kell elfogadjuk, és másokkal is elfogadtassuk, hogy kevesebb legyen a gyűlölet, és kevesebb, avagy szebb legyen a halál, ha már jönnie kell. Az Istenhez vezető út hitből és szeretetből és együttérzésből van kirakva, s ha mindezek birtokában vagyunk, akkor szebb és értelmesebb lesz a földi élet.

Fogadd el testvérem ezt a húsvéti választ, engedd, hogy ez a hit megtartsa és elvezessen Istenhez, s egyben ahhoz a tiszta lelkiséghez, mit Jézus-tanítványságnak nevezünk! Hallgasd Jézus szavát, hallgasd szeretteid szavát, és örvendj a húsvéti evangéliumnak! Ámen.

Könyvszemle

Zsakó Erzsébet: *Hinni és tenni*. Az Unitárius Nőszövetség története. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2003. 419 l.

Ha majd valaki egyszer összegezni akarja az Unitárius Egyház teljes történetét, igazán jó munkát csak akkor végezhet, ha rendelkezésére állnak a részegységek történeti feldolgozásai, monográfiái. Így például az 1900-ig tartó oktatástörténet nagyrészt benne foglaltatik Gál Kelemen kétkötetes iskolatörténetében. Tóth György összegezte az egyház törvényeit. Az ifjúsági mozgalmak története is jórészt feldolgozott. De hány szegmentuma van még az egyházi-felekezeti életnek, amiről új szempontú összefoglalást kell készíteni. Ezek közé tartozott az unitárius nőmozgalom múltja is, s erről most, több mint egy évtizedes munkálkodást követően Zsakó Erzsébet készített négyszáz oldalas összefoglalást. Közel száz év eseményeit, vitáit s főleg tetteit vetíti eléünk olyan részletességgel, mely már a teljesség határát súrolja, s adattárrá is teszi a könyvet.

A *Bevezetés*ben a nőmozgalom kezdeteiről, XIX. századi kialakulásáról közöl néhány érdekességet. Megtudjuk, hogy a nők először Új-Zélandban kaptak választójogot 1893-ban, s Romániában csak 1929-ben került sor erre, akkor is csak részlegesen. A női egyenjogúságot először Németországban iktatták törvénybe 1919-ben, Svájcban ez csak 1981-ben történt meg. A mi tájainkon 1948 és 1950 között születtek erre vonatkozó törvények. Ugyancsak itt olvashatunk a Dávid Ferenc Egyletről, melynek keretében az unitárius nőmozgalom kibontakozott.

A szerző előtt két lehetőség kínálkozott a feldolgozásra. Az egyik lehetett a kronologikus feldolgozás, ahol az egyes korszakokon belül mindenre kitérhet, a másik a részegységenkénti, az egyes tevékenységi területek bemutatása. A szerző a kettőt szerencsésen kombinálja, így sikerül sokoldalúan bemutatni tárgyát. Bizonyára olyan mennyiségű anyaga gyűlt fel, hogy a csupán kronológiai megközelítést ezek részletezése szétfeszítette volna.

Így a kötet kilenc fejezetre tagolódik, ezekből négy a kronologikus történeti rész, négy a nőszövetségi munka különböző vonatkozásaira tér ki, egy pedig az alapszabály-változásokat elemzi. A függelékek közt dokumentumközlést, névmutatókat, életrajzi adatokat, fényképeket találunk.

A szerző tehát négy fejezetre osztja az unitárius nőmozgalom történetét. Az első az „elméleti viták kora: 1885–1910”. Ez az a korszak, amelyben még jórészt férfiak intézik a nők ügyeit is. Boros György már 1885-ben, a Dávid Ferenc Egylet létrehozásakor gondol a nőkre: nemcsak tagok lehetnek az egyletben, hanem az egyik alelnök is nő, sőt, 1899-től már a választmány tagjainak fele is a nők közül kerül ki. Boros nők iránti tisztelete minden bizonnyal Brassai

Sámuelnek a nőnevelésről vallott nézeteire vezethető vissza (különben Brassai volt az egyesület első elnöke is). Úgyhogy e fejezetben legalább egy bekezdést megérdemelt volna Brassai viszonyulásának részletezése. A múlt századfordulón még az ment újdonságszámba, hogy a nők magántanulóként érettségit tehetnek, s 1895-től beiratkozhattak egyes egyetemi szakokra. Ezután nevelődött ki az a műveltebb asszonyréteg, amely már küzdeni tudott a jogaiért, amely már a közéletben is hallatta hangját. A Dávid Ferenc Egyesület lapjában, az *Unitárius Közlöny*ben 1887-től megjelenő – egy ideig önállósuló – *Nők Világa* című rovat lesz az a fórum, amelyben a hölgyek kifejthetik véleményüket. A Budapesten élő Perczelné Kozma Flóra és a kolozsvári Fanghné Gyűjtő Izabella írónők, valamint Raffaj Irma papné a leggyakrabban közlő és egyéni nézeteiknek is hangot adó munkatársak. Már az angol és a nemzetközi nőmozgalomra is figyelnek. Előkészítik egy nőszervezet megalakítását.

A második fejezet az 1910 és 1932 közötti időszakot mutatja be: az „önszerveződés korát”. A Dávid Ferenc születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi zsinat és egyleti közgyűlés kapcsán alakul meg az Angol, Amerikai és Magyar Unitárius Nők Szövetsége, egyszerre három központban is: Kolozsvárt, Berlinben és Londonban. A nemzetközi kereten belül 1910 végén épül ki – a Dávid Ferenc Egyesület támogatásával – a magyar szövetség. Első elnökei Ferencz Józsefné Kolozsvárról és Perczel Ferencné Budapestről. Az első vidéki nőegyletek a Homoród mentén létesülnek, az 1910-es években majd minden egyházközség mellett működik női szervezet is. Az első nőegyleti alapszabály 1917-ben készül el. Különösen a világháború éveiben felelősségteljes szerep hárul a nőkre, papnékra. A trianoni katasztrófa után csak 1922-ben kerül sor a nőszövetség újjáalakulására. Segítik a lelkeszek munkáját, vallásos estélyeket, teadélutánokat szerveznek, támogatják a rászorulókat. A júniusban Kolozsvárt megtartott nőszövetségi közgyűlés teljesen Kolozsvár-centrikus vezetőséget választ. Ezután válik Boros Györgyné ügyvezető elnök mellett a szövetség hangadójává Kauntz Józsefné Engel Ella és Mikó Lőrincné Zsakó Aranka. 1923-ban már útmutatót adnak ki a vidéki nőszövetségek részére. Ez a Dávid Ferenc Egyesület szerveként határozza meg a szövetséget. Céljait is annak függvényében írja körül. A lányok és öreg nők, veszélyeztetettek gondozása, árvák ellátása, szegény lányok kiházasítása, templomi ünnepélyek előkészítése, tanfolyamok szervezése tartozik az egyik feladatkörbe, a másik a levelezés a faluból ideiglenesen (pl. tanulni, cselédként) vagy véglegesen eltávozott nőekkel. 1925-től az erdélyi nőmozgalomról rendszeresen tájékoztat az *International News Sheet* is. Ugyanebben az évben kapcsolatba lépnek a romániai nőmozgalommal és a többi kisebbségi magyar egyházak nőszervezeteivel. Megalakítják a Romániai Kisebbségi Nők Központi Titkárságát, melyben az unitáriusokat Mikó Lőrincné képviseli. Szerencsés lett volna itt egy rövid kitekintésben összefoglalni a többi erdélyi magyar nőszövetség megalakulási körülményeit, szervezeti felépítésének jellemzőit. Hiszen a továbbiakban számos utalás történik rájuk, egyszer az

is elhangzik, hogy az unitárius a legrégebbi közülük (vö. 96. l.). 1926-tól az Unitárius Nőszövetség fizetett jegyzőt alkalmaz Ajtay Annuska személyében.

A harmadik időszaknak a szerző *Az önálló Nőszövetség kora* címet adta, és az 1933 és 1948 közötti eseményeket, változásokat tárgyalja. Mindjárt az elején egy sok vihart kavaráó vitát kell ismertetnie, azt, hogy miként vált ki a Nőszövetség a Dávid Ferenc Egyletből. A kiválás indítóoka arra vezethető vissza, hogy a szövetség önálló jogi személyként több támogatáshoz juthatott, szabadabb mozgásteret élvezhetett, különösen a jótékonyági munkában. Az ilyen irányú szervezkedést 1930-ban Kauntzné Engel Ella, Mikó Lőrincné Zsákó Aranka és Csifó Salamonné Veress Ilona indította el. Az akkori nőszövetségi elnök, Boros Györgyné, a püspök felesége viszont a kiválás ellen volt, férjével együtt a nőket igyekezett megtartani a Dávid Ferenc Egylet keretében. Az 1933. március 16-i közgyűlésen önálló jótékony alakulatként, külön alapszabályzattal megalakult a Dávid Ferenc Unitárius Nők Szövetsége. Ennek elnöke dr. Boros Györgyné, ügyvezető alelnöke Csifó Salamonné, alelnökei Mikó Lőrincné és Vajna Lajosné. Emellett fennmaradt a Dávid Ferenc Egylet keretében működő nőszövetség is, szintén Borosné elnökletével. Az Borosné 1938-ban bekövetkezett haláláig külön is néha szervezkedett, úgyhogy öt éven át kettősség érvényesült.

A tényleges tevékenység azonban az önálló szövetség keretében folyik. A munkaterület mind Kolozsváron, mind pedig vidéken kiszélesedik. 1937-ben a szövetségnek már 76 helyi tagozata működik. Új terület a népművészet felkarolása kiállítások szervezésével, a művelődési otthonok felépítésének támogatása, működtetésében való részvétel, a felekezeti iskolák segítése, gyermekek beiskolázása, női gazdasági tanfolyam szervezése. Kolozsvárt napközi otthont alapítanak, ingyenes orvosi rendelést biztosítanak. Országos és helyi gyűjtéseket indítanak be. Az 1930-as évek második felében a politikai szigorítások megnehezítik a nőszövetségi munkát is. A bécsi döntést követően 1941 februárjában tartanak közgyűlést, s igazítják munkamódszerüket az új helyzethez. Mikó Lőrincné választják elnökül. Rövidesen fizetett titkárnőként Gál Margitot alkalmazzák. Mindent beárnyékolnak a háborús viszonyok. A Dél-Erdélybe szakadt nőszövetségek dr. Gál Miklósné irányítása alá kerülnek, de lényegében munkásságuk szünetel. A világháború után 1945-től indul meg a munka. Eleinte a hadifoglyok segítése a cél, a még meglévő intézmények fenntartása, újbóli működtetése kerül előtérbe. 1947 májusában közgyűlést tartanak, az elnöki székben Mikó Lőrincné marad. 1948-ban a nőmozgalom kommunista vezetés alatt történő egységesítése idején az Unitárius Nőszövetség is kénytelen beszüntetni munkáját, vagyonát az egyházra hagyja.

Ebből a korszakból Zsákó Erzsébet négy tevékenységi területet külön kiemelendőnek vél, s ezekkel alfejezetekben foglalkozik. Az egyik az 1930-as évek közepén előtérbe került csecsemővédelem, az anyák felvilágosítása, a gyermekekről való gondoskodás. A szövetség egyik tagját, Marosi Katalint erre külön ki is képezték. Hasonlóan fontosak voltak az 1933-tól évente megrendezett

székelykeresztúri gazdasági-háztartási tanfolyamok. Ennek „modernebb” változata lett a Kolozsvárt 1942-től beindított leány-népfőiskola, ahol kéthetes tanfolyamon vidéki lányoknak a gyakorlati tárgyak mellett általános műveltségi tudnivalókat is előadtak. Igazán maradandó az Írisz-telepi Unitárius Otthon lett, mely a tervek szerint aggmenházat, gyermekotthont és óvodával egybekötött napközi otthont foglalt volna magában. Hosszas előkészületek után 1939-ben kezdtek el építeni, 1940 augusztusában nyitották meg, pár öreg nőt, s a bécsi döntés után néhány árva gyermeket helyeztek el az épületben.

A szerző már mint résztvevő és szemtanú ismerteti a negyedik, 1990-ben kezdődött korszakot, „az újjászületés korát”. 1990 folyamán több egyházközségben is spontánul beindult a nők szervezkedése, de az újjáalakuló kolozsvári közgyűlésre csak 1992. szeptember 20-án került sor. Elnökül dr. Kovács Lajosné Vaska Klárát, a püspök nejét választották, ügyvezető alelnök Zsakó Erzsébet lett. A főtitkár pedig Paskuczné Szathmáry Viola. Felvették a kapcsolatot a romániai és a nemzetközi nőszervezetekkel, elküldték képviselőiket ezek kongresszusaira. 1994-ben már 45 tagozatuk működött az országban. Foglalkoznak a papnék összefogásával, a magyar iskoláztatás elősegítésével. Az 1995-ös közgyűlésen elfogadják az új Alapszabályt, civil szervezetként határozzák meg a nőszövetséget. Unifolk néven kft-t alapítanak, tanfolyamokat indítanak, s 2000-től megjelentetik önálló lapjukat, a *Nők Világát*.

E korszakból is öt tevékenységet, megvalósítást külön kiemel a szerző. Közli az 1990 és 2000 között megrendezett évenkénti nőkonferenciák jegyzékét, szervezési kereteit. Míg 1990-ben a segesvári konferencián 3 nőszövetséget 64 tag képviselt, a 2000-es magyarsárosi konferencián 54 nőszövetség 325 tagja jelent meg! Szociális téren főleg a tanfolyamok és tanácskozások szervezését és a pályázási rendszer tökéletesítését tartja fontosnak. A tervekben szerepel egy kolozsvári nyugdíjas ház létesítése. A lókodi Unitárius Szeretetotthon viszont már működő intézmény. Kis Domokosné Kocsis Rozália kénosi lelkésznő tíz éven át ügyködött érdekében. 1993-ban az elhagyott parókiát alakította 13-14 fős aggmenházzá, majd 2000-re sikerült felépíteni a modern, 23 férőhelyes öregotthont. 1995-ben kísérlet történt a kolozsvári nők helyzetének adatlapos felmérésére, mintegy 650 családot kerestek fel, s bár a munka félbemaradt, néhány szociális vonatkozású tanulság levonható az eredményekből. Végül az 1994 és 1998 Homoródszentmártonban tartott, Békesség Szigete néven ismert tanfolyamokat, s ezek folytatását, a kolozsvári Egymásért személyiségfejlesztő előadássorozatokat mutatja be. Kísérlet jellegű kezdeményezések az útkeresést jelzik.

A nőszövetségi munka kiemelt vonatkozásait Zsakó Erzsébet külön-külön fejezetben tárgyalja, hogy a történeti rész utalásait követően itt a jelenséget, intézményt teljes részletességgel bemutathassa.

A nőnevelés kétségtelenül a nőszövetség központi kérdése kellett, hogy legyen megalakulása óta, bár ennek nem minden vonatkozása kapcsolódott a nőszövetséghez.

Az 1885-ben alapított angliai Channing House School az unitárius lelkészek lányainak nevelését szolgálta, s nagy kitüntetés lehetett magyar lányok részére egy-két évet ott tölteni. Elsőként a fővárosi Buzogány Mariska utazhatott oda 1892-ben, aztán Fangh Erzsébet erdélyi tanítónő következett. Davidsonné Anghy Gyöngyi összeállítását is felhasználva a fejezet bemutatja, hogy évről évre ki volt a Channing School magyar vendége, sőt, ezek későbbi életpályájára is fényt vet. Tény, hogy főleg vezető egyházi emberek lányai részesülhettek az angliai ösztöndíjban. Az elemi lányoktatás kapcsán a szerző említi, hogy nem talált adatot a leányelemi megindulásának időpontjáról. Nos, mind Jakab Elek, mind Gál Kelemen, sőt alulírott is foglalkozik vele: 1717-ig vezethetők vissza a hagyományok. A mindenkori kántor feladata volt a lányok oktatása. S bár a leányelemi a nőszövetségtől függetlenül működött, padjaiból kerültek ki a szövetség későbbi tagjai, akik már nyilván mint egykori iskolájukra fordítottak gondot erre a tanintézetre. Az unitáriusoknak sajnos nem volt lehetőségük leánygimnázium kiépítésére, úgyhogy az unitárius lányok vagy a Felsőbb Leányiskolában (De Gerandóban) vagy a katolikus, később a református leányiskolában folytathatták tanulmányaikat. A cselédkérdés, vagyis a városba szakadt unitárius vallású cseléd lányok nyilvántartásának, lelki gondozásának feladata már ténylegesen a nőszövetségre hárult. 1930-ban meg is alakították erre az Unitárius Vidéki Lányok Kolozvári Egyesületét. Ha felsőbb iskolát nem is, de egy Unitárius Leányotthont az első világháború utáni kényszerhelyzetben sikerült létrehozni. Már az 1910-es évektől felmerült, hogy a Kolozsvárt tanuló lányoknak közös otthont kellene biztosítani. A megvalósításra 1919 őszén került sor. Az otthon a kollégiumépület északkeleti sarkában nyílt meg, külön bejáratral. Főleg Kovács Margit tanárnő vezetése alatt vált komoly intézménnyé ez az 1925-ben már félszáz lányt befogadó otthon. 1928 nyarán sikerült átköltöztetni az addig lefoglalt régi kollégiumépület első emeletére. Az otthon 1949-ig működött.

A lányok külön tömörülését, a leányegyleteket is számba veszi a kötet. Ezek is eleinte a Dávid Ferenc Egyleten belül, az Ifjúsági Körök részeként kezdtek működni az 1920-as évek végétől. 1933 táján megszűnt a különállás, fiúk és lányok egy egyletet képeztek. Egy másik átmeneti kezdeményezés volt az unitárius Középiszkolás Lányok Munkaközössége, mely 1942-ben jött létre Kolozsvárt Erdő János akkori vallástanár kezdeményezésére. Főleg néhány sikeres munkatáborra vált emlékeztetéssé. Unitárius középiszkolaként említi a szerző azt az 1944/45-ben megindított négyosztályos ipari leányiskolát, melyben szakmát tanultak, s érettségít is lehetett tenni. A kollégiumépület hátsó szárnyában működött, a tanügyi reformig állt fenn. Érdekes a *Lányok a teológián* című alfejezet: nyomon követi, milyen vitákat váltott ki az első leányhallgatók felvétele. 1931-től évente egy-egy lánynak biztosítottak helyet. Az első négy hallgató nő életpályáját is megismerhetjük. 1990 óta már természetes a lányok teológiai oktatása.

A nőszövetségnek a hagyományörzésben játszott szerepe erdélyi viszonylatban számottevő. Zsakó Erzsébet mint szakember részletezheti itt a tudnivalókat.

A XX. század elején még úgy tevődik fel a kérdés, hogy a lányok inkább otthon tanuljanak szőni-fonni, s ne menjenek városba cselédeskedni. Az 1920-as években eleinte csak a leányotthon lakóinak tanfolyamokat is szerveznek, aztán varrottas- és kézimunkagyűjtést indítanak. Az 1930-as években a nőszövetség előadássorozatokkal, kiállítások rendezésével támogatja a népi művészetet, háziipart, főleg a torockói hagyományoknak van nagy becsülete. Tanulságos elolvasni, milyen akadályokba ütközött az 1930-as évek második felében egy „torockói szoba” létesítése. Az 1990-es években az útkeresés, a népművészeti tárgyak értékesítése, külön vállalat létesítése és csődbe jutása okoz gondot. Szerencsésebben működnek a kézimunka-tanfolyamok, melyeket 1993 óta évente megrendeznek jól képzett előadókkal, s a gyakorlatba is bevezetik a résztvevőket. Ezeket nem csak unitáriusok látogatják. A tanfolyamoknak is köszönhetően nem egy vidéki helységben kézimunkakörök jönnek létre melyeken a helyi hagyományokat ápolják, s a közös munka némi haszonnal is jár.

Az Unitárius Nőszövetség rendre kapcsolatot épített ki a bel- és külföldi nőszervezetekkel. Az első világháború előtt ilyen jellegű kapcsolatfelvételle alig utal adat, az 1920-as években viszont már kétirányú a szervezkedés. Egyrészt az 1923-as román alkotmány végre kimondja a két nem egyenlőségét, s ezután a román nők is szervezkedni kezdenek. Alexandrina Cantacuzino hercegnő áll a román nőmozgalom élére. Az ő vezetésével rendezik meg 1925 októberében a Román Nők Nemzeti Tanácsának kongresszusát Bukarestben, melyet megelőzően külön összehívják a kisebbségi nőszervezeteket is. Ezen mintegy hatvan küldött vesz részt: felekezeti, nyelvi, városi alapon létrejött nőszervezetek képviselői. Ennek nyomán a magyar nőszövetségek külön is fórumot hoztak létre Kolozsvárt: A Romániai Kisebbségi Nők Központi Titkárságát, mely mintegy 900 000 romániai magyar nőt képviselt, s a bukaresti központtal tartotta a kapcsolatot. Az Unitárius Nőszövetség 1926 januárjában csatlakozik hozzá. A titkárság közös munkaprogramot dolgozott ki, mely a nőmozgalmi célokon kívül politikai, kulturális és gazdasági célokat is kitűzött. Politikailag az Országos Magyar Pártot támogatta. Női gazdasági tanfolyamokat szervezett, választásokon való részvételre mozgósította a nőket, megszervezte a gyermekek üdültetését. Ez utóbbival kapcsolatos az unitáriusok bányabükki gazdasági lakának és telkének gyermeküdülőül való átalakítása, a nőszövetség kezelésébe vétele. 1990 óta is több kísérlet történt a romániai nők összefogására kisebbségi, magyar vagy keresztény alapon, ám eddig még nem sikerült a közös nevezőt megtalálni. Viszont 1995-től az unitáriusok is évente megtartják a nők ökumenikus világ-imanapját.

A külföldi kapcsolatok szerencsésebben alakultak, mert az Unitárius Nőszövetség már megalakuláskor is a Szabadelvű Keresztény Nők Nemzetközi Szövetségének kötelékébe tartozott. Ezzel egy hatalmas, Európában, Amerikában és a brit gyarmatokon működő szervezet része lett. A kapcsolat több-kevesebb intenzitással azóta is fennáll. Ennek évente háromszor megjelenő lapja, a *News*

Sheet minden tagszervezet tevékenységéről beszámol, így rendszeresen magyar tudósítójuk is volt.

A nőszövetség tagozatait számba vevő fejezet inkább adattár jellegű. Egyházkörönként sorolja fel a helységeket, s ismerteti az ottani női szervezkedésekkel kapcsolatos adatokat. Van, ahol egy-két oldalnyit tesznek ki a részletek, máshelyt két-három sorban elfér a beszámoló. Sok munkát igényelhetett a közel másfélszáz város és falu adatainak begyűjtése. Még az esetleges hiányok ellenére is szükséges közlésük, mert így válik érezhetővé, hogy nem csak a központban élő, kolozsvári nők tevékenykedtek.

Az utolsó fejezet a nőszövetség fejlődését mutatja be az alapszabályok tükrében. Közli az első, 1917-es alapszabályt, s annak fejezetenkénti módosulásait az idők folyamán. Talán egészében is ide kellett volna iktatni a jelenleg érvényes alapszabályt.

Az általános betűrendes névmutató mellett két tájékoztató jellegű névsort találunk. Az egyik a nyolcadik fejezet végén a helyi tagozatok elnökeit és aktívabb tagjait veszi számba, a másik a függelékben a nőszövetségi vezetők fontosabb életrajzi adatait. Így az olvasó-érdeklődő három névsorban is keresgélhet. Talán az utóbbi kettőt jó lett volna egybevonni. Meglepő, hogy a kolozsvári személyiségek esetében is milyen gyakran hiányoznak a pontos adatok. Legalább a meghatározó egyéniségek teljesebb életrajzot érdemeltek volna, beleértve származásukat, családi helyzetüket, más téren kifejtett munkájukat. Épp e téren vár még munka Zsakó Erzsébetre: elkészíthetné unitárius nagyasszonyaink portré-gyűjteményét, hiszen a leszármazottaik még többnyire közöttünk élnek, adatokkal szolgálhatnak. [...]

A textilmérnök Zsakó Erzsébet első könyve tekintélyes, maradandó munka. Forrásul elsősorban az *Unitárius Közlöny* és a *Nők Világa* évfolyamait használta, ezekből minden apró hírt kijegyzetelt. Láthatóan a levéltárban is kutatott, családoknál érdeklődött. Néhány kötetet, így főleg Boros György naplójának adatait is hasznosította. A legújabb eseményeket személyes élményei alapján éppen neki kellett megírnia, még akkor is, ha alakításukban vezető szerep hárult rá. A kötet összeállítása során a rövidítések és betűszók feloldását külön kellett volna közölni: nem elég az első említéskor a teljes nevet feltüntetni, hiszen esetleg valaki csak egyetlen fejezetet olvas el. Betűszóiban kizárólag nagybetűt használunk: UNOSZ (helytelenül: UNOSz). Az idegen nyelvű szavakat, mondatokat is le kell fordítani. Hisz akadhat magyarországi olvasó, aki nem tud románul. Ezek az apró megjegyzések nem kérdőjelezik meg a könyv értékét. Remélhetőleg más felekezeti magyar nőszövetségek is követik az unitárius nőszövetség példáját, s megíratják saját szervezetük történetét.

Dr. GAAL GYÖRGY

André Gounelle, *Parler du Christ (Beszélni Krisztusról)**, Van Dieren, Párizs 2003. 152 oldal.

Íme egy jelentős könyv, amely André Gounelle munkásságában és vallásos gondolatiságában igazi mérföldkőnek számít. A mű figyelemre méltó összefoglalást nyújt Jézus Krisztus-voltának elnevezéséről és értelméről, a Keresztről és a feltámadásról, a humánus és példamutató Krisztusban kiteljesedett igaz emberről, a Jézus történetiségére vonatkozó kérdésekről. Mindenekelőtt a könyv 6. fejezetét – *Krisztus a vallások fényében* – olvassuk majd a legszívesebben és ugyanakkor a felfedezés örömeivel. Itt ugyanis A. Gounelle az általa igen jól ismert és kivételes nevelő erővel ható tipológiák szerint mutatja be rendre a muzulmán jellegű, azután (a szerző által leginkább kedvelt) buddhista, majd a hinduista, végül pedig a hős alakjától uralt regényes típusú krisztológiát. Meggyőződése, hogy a klasszikus tanok többsége (mint amilyen a szentháromság, Krisztus kettős természete, a helyettesítő vezeklés) a hívő ember számára leggyakrabban úgy jelentkezik, mint “teher és akadály”; ennél fogva nem ezek újjáértelmezése és mesterséges “megfiatalítása” a cél, hanem sokkal inkább olyan lehetőségek keresése, amelyek a hagyományos tanok alternatíváit hoznák magukkal. Ha mélységesen hiszi, hogy Jézus a Krisztus, ha Őbenne látja “a legdöntőbb eseményt, a legfontosabb cselekedetet, Isten legmeghatározóbb beavatkozását az emberiség történetébe”, akkor nem kevésbé igaz, hogy számára a “krisztus” másutt nyilvánul meg mint Jézusban, azaz oly módon, mint isteni, cselekvő és alkotó erő, amely a világban és bennünk munkálkodik. Kivételesen személyes hangvételű bevezető soraiban André Gounelle így egyszerre támadja a kereszténység kizáró és kizárólagos jellegét, miszerint Isten csak Jézusban nyilvánulna meg (e kérdéstről kivonatot olvashatunk az *Évangile et Liberté* jelen számának 6. oldalán). Meglehet, ez a könyv André Gounelle eddigi legkiteljesedettebb kötete.

* Megjelent az *Évangile et Liberté* 2004 januári számában. Farkas Júlia fordítása.

Eszmék – Gondolatok

Csak akkor uralkodj, ha előbb megtanultál engedelmeskedni. *(Szolón)*

Példa nélkül semmit sem lehet helyesen tanítani vagy tanulni. *(Columella)*

A gyermeknevelés veszélyes dolog: ha sikerül, rengeteg küzdelem és gond az ára; ha nem sikerül, fölülmúlhatatlan a fájdalom. *(Démokritosz)*

Ha olyan szerepet vállalsz, amely az erődöt meghaladja, kudarcot vallasz benne, és még azt is elszalasztod, amit képes lettél volna betölteni. *(Epiktétosz)*

Az élet inkább birkózáshoz, mint tánchoz hasonlít, mert felkészülten, sőt rendíthetetlenül kell állnunk minden eshetőséggel, a váratlannal szemben is. *(Marcus Aurelius)*

Amikor *Arisztipposzt* megkérdezték, hogy mit kell tanulniok a jóra való gyermekeknek, így válaszolt: „Azt, aminek majd hasznát veszik, ha férfiak lesznek.” *(Diogenész Laertiosz)*

Nem akárci képes ám arra, hogy az embereket, illetve azt, akit rábíztak, jó erkölcsökre nevelje; s ha egyáltalában valaki, akkor csak az lehet erre képes, aki ért is hozzá, éppúgy, mint az orvostudományban s minden egyéb foglalkozásban... *(Arisztotelész)*

Egy fecsegő fiatalembernek a sztoikus *Zénon* a következőt mondta: „Azért van két fülünk és egy szánk, hogy többet hallgassunk, mint beszéljünk.” *(Diogenész Laertiosz)*

„... tudod-e..., hogy a kezdet a legfontosabb, általában is, de különösen a fiatal és zsenge lényeknél? Hiszen leginkább ilyenkor lehet őket formálni, s ilyenkor vésődik beléjük az a forma, amelyet bennük kialakítani akarunk. (...) az ifjú elme nem képes megítélni, hogy minek van rejtett értelme, minek nincs, hanem amit ilyen zsenge korban befogad, az rendszerint kitörölhetetlenné és megmáshíthatatlanná lesz benne. Ezért bizonyára mindennél fontosabbnak kell tartanunk, hogy az első mesék, amelyeket hall, az erény szempontjából a legtanulságosabbak legyenek.” *(Platón)*

A szabad elhatározás erősebb kötelék minden kényszernél, s ezt az ifjakba a nevelésnek kell beoltania. *(Plutarkhosz)*

Minden rossz forrása a többre vágyás. Távol legyen tőlem mindez, ne törekedjem többre, mint amennyi szükséges, de legyen képes még annál kevesebbel is beérni. *(Lukianosz)*

„... egy ember csak egy foglalkozást láthat el jól, sokat nem; s ha ezt mégis megpróbálja, akkor – azáltal, hogy sokat markol – nagyon könnyen mindenben elvesztheti az esélyét arra, hogy számottevő ember legyen.” *(Platón)*

Tarts mértéket, s tégy mindent legjobb idejében. *(Hésziodosz)*

Amiben kitűnőnek akarsz látszani, abban igyekezzél kitűnővé is lenni. *(Xenophón)*

Más ha dicsér, te maradj szigorú bírása magadnak: Mit te magad se hiszel, sose hidd másnak se magadról. *(Cato)*

Ne azt tanácsold, ami a legkellemesebb, hanem ami a legjobb. *(Szolón)*

Egyházi élet – Hírek

Egyházi Képviselő Tanács

■ Az Egyházi Képviselő Tanács január 30-án tartott rendkívüli ülést, amelyen megtárgyalták az évi ülésrendet.

Lelkészköri értekezletek

■ A lelkészköri értekezleteket március 1-je és 12-e között tartották: a kolozs-tordai egyházkörben március 1-jén Nagyenyeden, a marosi egyházkörben március 5-én Nyárádgálfalván, a kükküllői egyházkörben március 12-én Segesváron, a székelykeresztúri egyházkörben március 2-án Székelykeresztúron, a székelyudvarhelyi egyházkörben március 4-én Székelyudvarhelyen és a háromszék-felsőfehéri egyházkörben március 3-án Brassóban.

Az értekezleteken Jakabffy Tamás szerkesztő-médiareferens tartott vitaindító előadást *A sajtómunka egyházi feladat is* címmel. Az egyházi központ részéről az értekezleteken dr. Szabó Árpád püspök és Gyerő Dávid előadótanácsos vett részt.

Gondnok-presbiteri konferenciák

■ A gondnok-presbiteri konferenciákat március 19-e és 28-a között rendezték meg: a kolozs-tordai egyházkörben március 24-én Kövenden, a marosi egyházkörben március 19-én Csokfálván, a kükküllői egyházkörben március 20-án Szőkefálván, a székelykeresztúri egyházkörben március 26-án Székelykeresztúron, a székelyudvarhelyi egyházkörben március 25-én Székelyudvarhelyen, a háromszék-felsőfehéri egyházkörben március 28-án Ürmösön. A konferenciákon részt vett dr. Szabó Árpád püspök, valamint Kolumbán Gábor és dr. Máthé Dénes főgondnok.

Lelkészképzés

■ A Protestáns Teológiai Intézetben január 5-e és 31-e között zajlottak le az I. félévi vizsgák.

■ A teológiai csendesnapokat február 6-7-én tartották. Az Unitárius Fakultás hallgatói számára Farkas Dénes kolozsi lelkész *Lelkészi szolgálatom tapasztalatai*, Andorkó Ferenc vargyasi lelkész *A nagy gyülekezetben végzett lelkészi munka szépségei és nehézségei*, Molnár B. Lehel levéltáros és Paskuczné Szathmáry Viola építészmérnök *Történelmi örökségünk írott és tárgy emlékeinek megőrzése és védelme mint a lelkészi munka fontos része* címmel tartott előadást. A csendesnapokon a meghívott lelkészek reggel és este bibliamagyarázatot tartottak. A közös előadást *Az egyház és az anyagiak* címmel Veres László olthévízi református lelkész tartotta.

- A Teológiai Intézetben február 9-én kezdődtek meg a II. félévi előadások.
- Kádár Attila kadácsi gyakorló segédlelkész és Solymosi Zsolt vallásánár január 26-án lelkészképesítő vizsgát tett.

Lelkészbeiktató ünnepély

- A siménfalvi egyházközség március 21-én tartotta Szén Sándor lelkész beiktató ünnepélyét. Az ünnepélyen dr. Szabó Árpád püspök mondott beiktató beszédet.

Rendezvények, egyházképviselő

- Dr. Szabó Árpád püspök január 1-jén megtartotta hagyományos újévi fogadását a püspöki lakáson. A fogadáson a püspök üdvözölte a megjelenteket, összefoglalta a 2003. év egyházépítésben elért eredményeit és a 2004. évi terveket, a jelenlevőkre Isten áldását kérte.

■ Külföldön tanult akadémitáink február 2-án Kolozsváron munkaülést tartottak. Az ülés alkalmával 16 akadémista beszámolt külföldi tanulmányútról, majd a kutatott területek szerint ki-ki egyénekenként vagy csoportos formában kiválasztotta azon konkrét tárgyakat, amelyeket az elkövetkezendőkben behatóan művel. Célul tűzték ki angol nyelvű munkák fordítását, amely tevékenységről a következő munkaülésen adnak számot.

■ Az Egyházi Képviselő Tanács körlevelet adott ki, amelyben felkéri az egyházközségeket, gyűjtsenek adományokat a dévai unitárius imaház átalakítására és rendbetételére.

■ Az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet január 30-a és február 1-je között szervezte meg Csíkszeredában versmondó és népdaléneklő versenyét, amelyen 120 versenyző vett részt.

■ Péterffy Gyula zenetanárra emlékeztek február 21-én a kolozsvár-belvárosi egyházközség templomában. A megemlékezésen hangversenyt tartottak.

■ A Babeş–Bolyai Tudományegyetem tudományos kerekasztal-megbeszélést szervezett március 12–13-án Kolozsváron *Lépések az integráció felé: vallásszabadság és emberi jogok Romániában* címmel. A megbeszélésen dr. Rezi Elek főjegyző vett részt és tartott előadást.

■ A március 15-i ökumenikus istentiszteleten a kolozsvári Szent Mihály templomban egyházunk részéről dr. Szabó Árpád püspök mondott beszédet.

Személyi változások

■ *Székely Mónika* énekvezér kinevezést nyert január 1-jétől a taresafalvi egyházközségbe.

■ *Nagy Csilla* január 1-jétől alkalmazást nyert a küküllői egyházkör könyvelői tisztségébe.

■ *Jakabffy Tamást* január 1-jétől alkalmazták az egyházi központba szerkesztő-médiareferensi munkára.

■ *Kis Jánost* alkalmazták az egyházi központban január 15-étől karbantartónak.

■ *Bálint Mária* énekvezért alkalmazta január 1-jétől a medeséri egyházközség.

■ *Márkodi Attila* január 1-jétől alkalmazást nyert a nyárádgálfalvi egyházközség énekvezéri állásába.

■ *Bíró Attila* január 1-jétől alkalmazást nyert nagyajtai harangozónak.

■ *Balázs Mózes*t énekvezérnek, *Józsa Katalint* pedig harangozónak alkalmazta az olthévízi egyházközség március 1-jétől.

■ *Jenei Ildikó* énekvezéri kinevezést nyert a pipe-szásznádasi egyházközségbe március 1-jétől.

■ *Kovács Júlia* könyvelőt alkalmazta március 1-jétől a Kolozsvár 1. sz. egyházközség.

Halottaink

Özv. Fekete Dezsőné Lőrinczy Enikő volt felsőrákosi és árkosi tiszteletes asszony életének 65., özvegységének 13. évében, február 2-án Nagyajtán elhunyt. Február 6-án temették a sepsiszentgyörgyi ravatalozóháztól a református temetőbe. A gyászszertartáson Kovács István sepsiszentgyörgyi lelkész végzett szolgálatot, a sírnál Kotecz József felsőrákosi és Székely János árkosi lelkész mondott búcsúbeszédet.

Dr. Szabó Pál Endre nyugalmazott egyetemi tanár, egyházunk volt főgondnoka 84 éves korában, március 11-én Budapesten elhunyt. Március 21-én temették el hamvait a Házsongárdi temetőben. A szertartáson dr. Szabó Árpád püspök végzett lelkészi szolgálatot.

Emlékük legyen áldott!

